چەمکی نەتەوەییبون

بەشی یەکەم: چەمکی بیری نەتەوەیی و بنەماکانی بونیادنانی نەتەوە

١-پێشەکی

(Nationalism) "چەمکی "بیری نەتەوەیی" یان "ناسیۆنالیزم

یەکێکە لە دیارترین و کاریگەرترین دیاردە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکانی سەردەمی نوێ. ئەم بیرۆکەیە تەنیا هەستێکی سۆزداری یان پەیوەستبوونێکی ڕووت نییە بە خاکێکەوە، بەڵکو هۆشیارییەکی گشتگیر و شارستانییە کە وادەکات کۆمەڵگەیەک خۆی وەک یەکەیەکی ڕێکخراو، خاوەن ناسنامە و خاوەن مافی دیاریکردنی چارەنووسی خۆی ببینێت.

لە مێژووی هاوچەرخدا، بیری نەتەوەیی بوەتە ئامرازێکی سەرەکی بۆ ڕێکخستنی کۆمەڵگەکان، پاراستنی ناسنامەی کلتووری، و بەرەنگاربوونەوەی تواندرانەوە لەناو ئیمپراتۆریەت و دەوڵەتە باڵادەستەکاندا.

بنەما سەرەکییەکانی بیری نەتەوەیی

بیری نەتەوەیی لەسەر کۆمەڵێک کۆڵەکەی شارستانی و کۆمەڵایەتی دابەش دەبێت کە بەبێ ئەوان نەتەوە توانای بەردەوامی و گەشەکردنی نییە:

زمانی دایک

زمان هۆکاری سەرەکیی دەربڕینی بیرکردنەوە، گواستنەوەی کلتوور و دروستکردنی پەیوەندییە لەنێوان تاکەکانی نەتەوەدا. پاراستنی زمان، بنەمای یەکەمی پاراستنی ناسنامەیە.

مێژووی هاوبەش

تێگەیشتن لە ڕابردوو—چ سەروەرییەکان و چ کارەسات و سەختییەکان—وادەکات تاکەکان هەست بە چارەنووسێکی هاوبەش بکەن.

کلتوور و کەلەپوور

دابونەریت، ئەدەب، هونەر، و ئەفسانە مێژووییەکان ڕۆحی زیندووی ناسنامەی نەتەوەیین

پەیوەستبوون بە جوگرافیا (نیشتمان):

خاک تەنیا ڕووبەرێکی جۆگرافی نییە، بەڵکو شوێنی

گەشەکردنی مێژوو و کلتووری نەتەوەکەیە.

هۆشیاریی سیاسی و هاوبەشی کۆمەڵایەتی

ویستی هاوبەشی تاکەکان بۆ ژیان بەپێی بەها کۆمەڵایەتی، ئابووری و سیاسییەکانی خۆیان، بە مەبەستی بەدیهێنانی سەربەخۆیی یان خۆبەڕێوەبەری.

"جیاوازیی نێوان "هۆشیاریی نەتەوەیی" و "ڕقی نەتەوەیی

گرنگە لە بونیادنانی بیری نەتەوەییدا جیاوازییەکی ڕوون لەنێوان دوو چەمکدا بپارشێزرێت:

هۆشیاریی نەتەوەیی

ئامانجی دروستکردنی شانازی نەتەوەیی، پەرەپێدانی زانست و ئەدەب، یەکێتی ناوخۆیی، و پاراستنی مافەکانی گەلەکەیە لەسەر بنەمای بەها مرۆیی و شارستانییەکان.

ڕق و کینەی نەتەوەیی (Chauvinism / Xenophobia): ئامانجی تەنیا دژایەتیکردنی ئەوانی تر و دروستکردنی ڕقە بەبێ ئاڕاستەکردنی تواناکان بۆ گەشەپێدانی ناوخۆیی.

ئەنجامگیری:

بیری نەتەوەیی تەندروست، لە خۆشویستنی نیشتمان و پەرەپێدانی تواناکانی ناوخۆوە دەست پێدەکات، نەک تەنیا لە ڕقبوونەوە لە دەوروبەر. ئامانجی سەرەکیی گەشەپێدانی ئەم بیرەیە، هۆشیارکردنەوەی کۆمەڵگەیە بۆ ناسینی مێژووی خۆی، وانەوەرگرتن لە هەڵە مێژووییەکان، و بونیادنانی داهاتوویەکی بەهێزتر.

ناوەرۆک

١- زولمکردن لە دژی کورد

تورک..

فارس...

حەرەب[حێراق]...

حەرەب[سوریا]....

٢-وەلامدەرەوەکانی ئەو زولمە وە شانازیەکانی نەتەوەی کورد

تورک

ڕێککەوتنی ئیدریسی بدلیسی (١٥١٤)

دوای جەنگی چاڵدێران لە نێوان عوسمانییەکان و سەفەوییەکاندا، **سوڵتان سەلیمی یەکەم** بە هاوکاریی مەلای کوردی (ئیدریسی بدلیسی) لەگەڵ میرە کوردییەکان ڕێککەوت

ناوەڕۆکی ڕێکەوتنەکە

میرنشینە کوردییەکان ئۆتۆنۆمی (خۆبەڕێوەبەری) خۆیان بپارێزن و پشتگیری لەعوسمانییەکان بکەن، لە بەرامبەردا عوسمانییەکان پارێزگارییان لێ بکەن و دەست لە کاروباری ناوخۆییان وەرنەدەن.

کورد کرایە قەڵغانێک لە سنوورەکانی ڕۆژهەڵاتی ئیمپراتۆریەتەکە لە دژی سەفەوییەکان.

هەڵوەشاندنەوەی میرنشینە کوردییەکان (سەدەی ١٩)

لە سەرەتای سەدەی 19دا، دەوڵەتی عوسمانی سیاسەتی سەنتەراڵیزم (کۆکردنەوەی دەسەڵات لە ئەستەمبوڵ)ی گرتە بەر. ئەمەش بووە هۆی لەناوبردنی میرنشینە کوردییەکان لە ڕێگەی شەڕی خوێناوی و سەرکوتکردنەوە:

ڕووخانی **میرنشینی بۆتان** (لە ساڵی ١٨٤٧) بە سەرکردایەتیی **میر بدرخان بەگ**، یەکێکە لە سەردەمە هەرە خەمناک و هەستیارەکانی مێژووی باکووری کوردستان. ئەم میرنشینە گەشەسەندووترین و بەهێزترین دەسەڵاتی کوردی بوو لە سەدەی نۆزدەیەمدا، بەڵام عوسمانییەکان بە پلانێکی هەمەلایەنەی سەربازی، سیاسی و سیخوڕی توانییان بڕوخێنن

شێوازی ڕووخاندنی میرنشینەکە بەم چەند هەنگاوە وردە بەڕێوە چوو:

١-ناوخۆی میرنشینەکە:

بەهێزبوونی میر بدرخان بەگ

لە ساڵانی ١٨٤٠، میر بدرخان بەگ توانی بوو سنووری دەسەڵاتی فراوان بکات، سوپایەکی بەهێز و ڕێکخراو پێکبهێنێت، پیشەسازیی چەک و فیشەک لە جەزیرەی بۆتان دروست بکات، و تەنانەت دراو (پارە) بە ناوی خۆیەوە لێبدات (کە نیشانەی ڕەهای سەربەخۆیی بوو). ئەمەش مەترسییەکی گەورە بوو بۆ سەر ئیمپراتۆریەتی عوسمانی

پلانی دەوڵەتی عوسمانی و ڕێککەوتنی نێودەوڵەتی

عوسمانییەکان دوای چاکسازییەکانی "تەنزیمات" بڕیاریان دابوو دەسەڵاتی مەرکەزی بگەڕێننەوە بۆ هەموو ناوچەکان و میرنشینە کوردییەکان لەناو ببرێن. بۆ ئەم مەبەستە؛

درەفەت هێنانەوە بە کێشەی ئەرمەنی و ئاشوورییەکان:

کاتێک لە ساڵی ١٨٤٣ لە نێوان کورد و ئاشوورییەکاندا (بە هاندانی دەوڵەتە ڕۆژئاواییەکان) شەڕ ڕووی دا، وڵاتانی ئەورووپی (بە تایبەت بەریتانیا و فەرەنسا) گوشاری زۆریان خستە سەر سوڵتانی عوسمانی تا دەستوەردان بکات و میر بدرخان لاواز بکات.

هێرشی سەربازیی بەربڵاو (١٨٤٧)

لە ساڵی ١٨٤٧، دەوڵەتی عوسمانی سوپایەکی گەورەی بە سەرکردایەتی **عومەر پاشا** (کە ئەفسەرێکی شارەزای بەرهەڵستکاری بوو) ڕەوانەی کوردستان کرد. شەڕێکی زۆر قورس لە نێوان سوپای عوسمانی و هێزەکانی میر بدرخان بەگدا هەڵگیرسا. سوپای عوسمانی بە چەکی پێشکەوتوو و بە پشتیوانی تۆپخانە هێرشی هێنا.

خیانەتی ناوخۆیی (دیارترین هۆکاری ڕووخانی)

هێزەکانی میر بدرخان بەگ لە بەرەکانی جەنگدا بەرگرییەکی زۆر سەختیان دەکرد، بەڵام عوسمانییەکان پەنایان برد بۆ چەکی دووبەرەکی و بەرتیل؛

ئێزدان شێر برازای میر بدرخان

عوسمانییەکان توانییان "ئێزدان شێر" کە فەرماندەی بەشێکی گرنگی سوپای میر بدرخان بوو، بکڕن و خەڵەتی بکەن. بەڵێنی ئەوەیان پێدا کەرەگەر پشتی میر بدرخان بەربدات، دوای ڕووخانی میر، دەسەڵاتی بۆتان دەدەنە دەست ئەو.

ئێزدان شێر لە کاتێکی زۆر هەستیاردا لە پشتی بەرەی جەنگ کشایەوە و ناوچەی "ئەلباک"ی جێهێشت، بەمەش ڕێگەی بۆ سوپای عوسمانی خۆش کرد تا دەورەی هێزەکانی میر بدرخان بەگ بدەن.

گەمارۆدان و خۆدەستبەدەستەوەدانی میر بدرخان

دوای خیانەتەکە، میر بدرخان بەگ ناچار بوو پاشەکشە بکات بۆ **قەڵای ئەرۆخ** سوپای عوسمانی قەڵاکەیان بە تەواوی گەمارۆ دا.

دوای چەندین ڕۆژ لە گەمارۆدان، نەبوونی ئاو و خواردن، و بۆ ڕێگریکردن لە کۆمەڵکوژکردنی خەڵکی مەدەنی و خێزانەکەی، میر بدرخان بەگ لە **تەمموزی** ١٨٤٧دا ڕەزامەندی دا لەسەر خۆدەستبەدەستەوەدان، بە مەرجێک گیانی خۆی و بنەماڵەکەی پارێزراو بێت.

دوورخستنەوە و کۆتایی میرنشینەکە

دوای دەستگیرکردنی؛

میر بدرخان بەگ و بنەماڵەکەی بۆ ئەستەمبوڵ و دواتر بۆ **دوورگەی کریت** (لە یۆنانی ئێستا) و لە کۆتاییدا بۆ **شام (دیمەشق)** دوورخرانەوە،عوسمانییەکان بەڵێنەکەی خۆیان بە ئێزدان شێریش نەبرد و ئەویشیان دوورخستەوە.

جەزیرەی بۆتان و تەواوی ناوچەکە بە تەواوی خرایە ژێر دەسەڵاتی ڕاستەوخۆی والییە عوسمانییەکان و میرنشینی بۆتان بە تەواوی ڕووخێنرا.

پوختە:

میرنشینی بۆتان بە تێکەڵەیەک لە **هێرشی سەربازیی قورسی عوسمانییەکان، گوشاری سیاسیی دەوڵەتە ئەوروپییەکان، و خیانەتی ناوخۆیی (ئێزدان شێر)** ڕووخێنرا، کە بەوەش دوا قەڵای بەهێزی دەسەڵاتی سەربەخۆیی کورد لە سەدەی نۆزدەدا لەناو چوو.

سۆران

ڕووخانی **میرنشینی سۆران** (لە ساڵی ١٨٣٦) یەکێکە لە تاڵترین کارەساتە مێژووییەکانی کورد.
میرنشینی سۆران بە ناوەندێتیی ڕواندز، هێزێکی سەربازی و ئابووریی ئەوەندە گەورەی دروستکردبوو کە دەسەڵاتی بەسەر بەشێکی زۆری باشوور و ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا سەپاندبوو و بە تەواوی ئۆتۆنۆمی ببوو.

دەوڵەتی عوسمانی بۆ ڕووخاندنی ئەم میرنشینە بەهێزە، سوودی لە چەندین ڕێگەی سەربازی، ئاینی و سیخوڕی وەرگرت؛

بەهێزبوونی پاشای کۆر و مەترسی بۆ سەر عوسمانییەکان

پاشای کۆر توانیمان پیشەسازیی چەک لە ڕواندز دابمەزرێنێت (دروستکردنی تۆپ و تفەنگ بە سەرپەرشتیی وەستا ڕەجەب)، دراوی تایبەت بپێوێت، و سوپایەکی ڕێکخراوی ٥٠ هەزار کەسی دروست بکات. کاتێک سنووری دەسەڵاتی بەرەو مووسڵ، ئامێدی، و بەشێک لە کوردستان کشاند، دەوڵەتی عوسمانی هەستی بە مەترسی کرد.

میر محەمە

٢.هاوپەیمانی لەگەڵ ئێران (دەوڵەتی قاجار)

عوسمانییەکان بە تەنیا نەیانتوانی دەستبەجێ هێرش بڕسێنن، بۆیە لەگەڵ **دەوڵەتی قاجاری ئێران** ڕێککەوتن. ئێران لە ڕۆژهەڵاتەوە و عوسمانییەکان لە ڕۆژئاواوە بە شێوەیەکی هاوئاهەنگ گەمارۆ و گوشاری سەربازییان خستە سەر میرنشینی سۆران بۆ ئەوەی ڕێگەی پاشەکشە و هاوکاریی لێ ببڕن.

هێرشی سەربازیی قورس (١٨٣٦)

لە ساڵی ١٨٣٦، سوڵتان مەحمودی دووەمی عوسمانی سوپایەکی گەورەی بە سەرکردایەتیی **ڕەشید ئەیوب پاشا** (والی سێواس) ڕەوانەی ناوچەکە کرد. سوپای عوسمانی لە مووسڵەوە بەرەو ڕواندز کەوتە ڕێ و شەڕێکی سەخت لە نێوان هەردوولادا ڕووی دا.

چەکی ئاینی و فەتوا (دیارترین هۆکاری شکان)

کاتێک عوسمانییەکان بینییان هێزە سەربازییەکانی پاشای کۆر لە ناوچە شاخاوییەکاندا بەرگرییەکی زۆر سەخت دەکەن، پەنایان برد بۆ فێڵی ئاینی کە خاڵی لاوازی کۆمەڵگەی ئەوکات بوو:

عوسمانییەکان **مەلا خەتی چۆلی** (کە مامۆستا و کەسایەتیی ئاینیی زۆر نزیکی پاشای کۆر بوو) گوشار یان خەڵاتیان پێبەخشی.

مەلا خەتی فەتوایەکی دەرکرد و ڕایگەیاند؛

شەڕکردن لە دژی سوپای خەلیفەی موسڵمانان سوڵتانی عوسمانی حەرامە و کفرە

ئەم فەتوایە بووە هۆی ئەوەی کە بەشێکی زۆر لە سەرباز و خەڵکی میرنشینەکە دەست لە چەک هەڵبگرن و بەگژ سوپای عوسمانیدا نەچنەوە، چونکە بڕوایان وابوو شەڕکردن لەگەڵ خەلیفە گوناهی گەورەیە.

داوی دانوستان و شەهیدکردنی پاشای کۆر

دوای لاوازبوونی بەرگرییەکان بەهۆی فەتواکەوە، ڕەشید پاشا داوای دانوستان و ئاشتیی لە پاشای کۆر کرد و بەڵێنی پێدا کە ئەگەر بێتە ئەستەمبوڵ، سوڵتان لێی خۆش دەبێت و وەک فەرمانڕەوای فەرمیی ناوچەکە دەیناسێنێت.

پاشای کۆر بۆ ڕێگریکردن لە ڕشتنی خوێنی زیاتری خەڵکەکەی، بەڵێنەکەی باوەر کرد و چوو بۆ ئەستەمبوڵ.

لە ئەستەمبوڵ، سوڵتان بە دیارچاو ڕێزێکی زۆری لێ گرت، بەڵام لە ڕێگەی گەڕانەوەیدا بۆ کوردستان (لە نێوان ئەستەمبوڵ و تراپزۆن)، لە ساڵی ١٨٣٧ بە فەرمانی نهێنیی دەوڵەتی عوسمانی **شەهید کرا / خنکێنرا.**

ئەنجامی ڕووخانی میرنشینەکە

دوای شەهیدکردنی پاشای کۆر:

سوپای عوسمانی ڕواندزی داگیر کرد، کارگەی تۆپخانە و ژێرخانی ئابووریی میرنشینەکەی بە تەواوی تێکدا.

ناوچەکە خرایە ژێر دەسەڵاتی ڕاستەوخۆی والییە عوسمانییەکان و خەڵکەکەی تووشی باجی قورس و سەرکوتکردن بوونەوە.

پوختە:

میرنشینی سۆران بە **هاوپەیمانیی عوسمانی-قاجاری، بەکارهێنانی فەتوای ئاینی (مەلا خەتی چۆلی)، و ناپاکی لە دانوستاندا (بەڵێنی درۆینە و شەهیدکردنی پاشای کۆر)** ڕووخێنرا و بەمەش ناوەندێکی تری گەورەی هێزی سەربەخۆی کورد لەناو چوو.

لە سەردەمی ئیمپراتۆریەتی عوسمانیدا، کوردانی ئێزدی تووشی زۆرترین زوڵم، تاوان، و **کۆمەڵکوژیی زنجیرەیی (فەرمان)** بوونەوە. تاوانەکانی عوسمانییەکان بەرامبەر بە ئێزدییەکان تەنیا کێشەی سیاسی یان سەربازی نەبوو، بەڵکو **سڕینەوەی ئاینی و نەتەوەیی** بوو، چونکە عوسمانییەکان ئێزدییەکانیان بە "مرتەد" (موسڵمانی لە دین دەربازبوو) یان "کافر" هەژمار دەکرد.

فەرمان (کۆمەڵکوژی) تۆمارکراون، کە بەشێکی زۆریان لەلایەن لە مێژووی ئێزدییەکاندا، نزیکەی ٧٢ دەوڵەتی عوسمانی و والییەکانیانەوە جێبەجێ کراون.

مێژووی ئەم تاوانانە بەم شێوەیە بوو:

کەسێک کە گەورەترین کۆمەڵکوژی لەناو بنەماڵەی پاشایەتیی عوسمانیدا ئەنجامدا **سوڵتان محەمەدیسێیەم** بوو.

١.سوڵتان محەمەدی سێیەم (١٥٩٥ - ١٦٠٣)

کاتێک لە ساڵی ١٥٩٥دا بووە خەلیفە و سوڵتانی عوسمانی، بۆ ئەوەی ڕێگری لە هەر کێبڕکێ و کودەتایەک بکات بۆ سەر تەختی پاشایەتی:

فەرمانی کوشتنی ١٩ لە براکانی دا لە یەک ڕۆژدا. زوربەیان منداڵ و ساوا بوون.

تەرمەکانیان لە شوێنێکی گشتی داپۆشران و نێژران، کە ئەم ڕووداوە شۆکێکی گەورەی لە ناو کۆشکی عوسمانی و خەڵکی ئەستەمبووڵدا دروستکرد.

جگە لەوەش، چەندین ژنی دووگیانی باوکی (ژندابابەکانی) لە ڕووباری مەرمەرە خنکاند تاوەکو هیچ کوڕێکی تر لە باوکی لەدایک نەبێت.

بنەمای ئەم کارە:

ياسای محەمەدی فاتیح

ئەم کردارەی سوڵتانەکان پشتڕاستکراوە بوو بە یاسایەک کە **سوڵتان محەمەدیفاتیح**(داگیرکەریقوستەنتینیە) نووسیبووی: (*Kanunname -کانوننامە*) لە پەرتووکی یاساکانیدا

هەرکەسێک لە کوڕەکانم ببێتە سوڵتان، بۆپاراستنی نەمانی پشێوی و نزمی ڕێکخستنی جیهان " (نیشتمان)، مافی ئەوەی هەیە براکانی خۆی بکوشێت.

زۆربەی زانایانیش ڕەزامەندییان لەسەر داوە.

کۆمەڵکوژییە بەردەوامەکان (فەرمانەکان)

عوسمانییەکان بەردەوام هێرشی سەربازییان دەکردە سەر مەڵبەندەکانی ئێزدی لە **شەنگال، شێخان، و ئامێدی**:

فەرمانی ساڵی ١٦٤٠ (لە سەردەمی سوڵتان مرادی چوارەم):

سوپای عوسمانی لە مووسڵەوە هێرشی کردە سەر چیای شەنگال. هەزاران ئێزدی کۆمەڵکوژ کران، ئەشکەوتەکانیان بە دووکەڵ سوتێنران، و ناوچەکەیان تاڵان کرا.

فەرمانی ساڵی ١٧٨٧-١٧٨٩:

والیی بەغدا و مووسڵ هێرشی توندیان کردە سەر شەنگال و گوندەکانی دەوروبەری، سەدان هاووڵاتیی ئێزدییان کوشت و ژن و منداڵەکانیان بە دیل برد.

فەرمانی ساڵی ١٨٩٢ (فەرمانی عومەر وەهبی پاشا):

ئەمە یەکێکە لە ڕەشترین فەرمانەکان.

عومەر وەهبی پاشا (فەرماندەی عوسمانی) بە سوپایەکی گەورەوە چووە شێخان و فەرمانی دا بە زیارەتگەی پیرۆزی "لالش" داگیر کرا و کرا بە **"یان دەبێت ببنە موسڵمان، یان دەکوژرێن"** :ڕاشکاوی مەدرەسەی ئیسلامی، پیرۆزییەکانی ئێزدییەکان بڕێزییان پێکرا، و دەیان هەزار ئێزدی کوژران یان ناچار کران ڕابکەن بۆ چیاکان.

ناچارکردن بە گۆڕینی ئاین بە زەبری هێز

دەوڵەتی عوسمانی بە فەرمی ئاینی ئێزدیی وەک ئاینێکی ڕێگەپێدراو (کتابی) نەدەناساند. بۆیە لە زۆربەی هەڵمەتەکاندا:

هێزەکانی عوسمانی خەڵکی گوندە ئێزدییەکانیان دەستگیر دەکرد و بە زۆر کلمەی شەهادەیان پێ دەهێنان.

ئەوانەی ڕەتیان دەکردەوە ئاینی خۆیان بگۆڕن، دەستبەجێ لەسێدارە دەدران یان سەریان دەبڕدرا.

تاڵانکردن، سەبایا (کەنیشەک) و دیلکردن

دیلکردنی ژنان و منداڵان:

لە زۆربەی هێرشەکانی سوپای عوسمانیدا بۆ سەر شەنگال و شێخان، ژنان و کچانی ئێزدی وەک "دیلی جەنگ / سەبایا" دەستبەسەر دەکران و لە بازاڕەکانی مووسڵ و بەغدا و ئەستەمبوڵ دەفرۆشران.

تاڵانکردنی ئابووری:

ماڵ، زەوی، مەڕومالات و بەروبوومی کشاورزیی ئێزدییەکان بە تەواوی تاڵان دەکران و گوندەکانیان دەسوتێنران تا نەتوانن بگەڕێنەوە شوێنی خۆیان.

سەپاندنی باجی قورس و سەربازیی زۆرەملێ

باجی سەربار (جزیە):

عوسمانییەکان باجی زۆر قورسیان بەسەر ئێزدییەکاندا دەسەپاند. کاتێک خەڵکەکە نەیاندەتوانی باجەکە بدەن، بەهانەیان پێ دەگرتن بۆ هێرشی سەربازی.

سەربازیی زۆرەملێ (پاشماوەی سەربازی):

لە سەدەی 19دا، عوسمانییەکان ویستیان گەنجانی ئێزدی بە زۆر بەرن بۆ سەربازی (سوفەر بەرلیک)، بەڵام ئێزدییەکان ڕەتیان دەکردەوە خزمەتی سوپایەک بژمێرن کە پیرۆزییەکانیان پێشێل دەکات، ئەمەش دەبووە هۆی شەڕی نوێ و کۆمەڵکوژیی زیاتر.

دروستکردنی دووبەرەکی و بەکارهێنانی عەشیرەتەکان

عوسمانییەکان تەنیا بە سوپای خۆیان کارەکەیان نەدەکرد، بەڵکو **هەندێک عەشیرەتی موسڵمانی ناوچەکەیان هان دەدا** لە دژی ئێزدییەکان، بە بەڵێنی بەخشینی زەوی و ماڵومولکی ئێزدییەکان. ئەمەش بووە هۆی دروستبوونی ڕقێکی قووڵی کۆمەڵایەتی لە نێوان پێکهاتەکانی ناوچەکەدا کە شوێنەوارەکەی تا سەدەی بیستەمیش مایەوە.

پوختە:

عوسمانییەکان بەرامبەر بە کوردانی ئێزدی **سیاسەتی جینۆسایدی ئاینی و نەتەوەییان** پەیڕەو کرد. لە ڕێگەی دەیان فەرمانی خوێناوی، هەزاران کچ و ژنیان دیل کرد، لالشی پیرۆزیان زەوت کرد، و هەوڵیان دا بە زەبری شمشێر ئاینی ئێزدی لە ڕەگەوە هەڵبکێشن. چیا سەختەکانی شەنگال بوونە تاکە پەناگە کە بەهۆیەوە ئێزدییەکان توانییان ناسنامە و ئاینی خۆیان تا ئۆمڕۆ بپارێزن.

ناپاکیەکانی نەتەوەی تورک بەرامبەر بە کورد

ئەم بەشەی مێژوو یەکێکە لە تاڵترین و پڕ لە ناپاکیترین سەردەمەکان بۆ نەتەوەی کورد. لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا (لە جەنگی جیهانیی یەکەم و دواتر جەنگی ڕزگاریی تورکیا)، **کوردەکان گەورەترین خزمەت و قوربانییان بۆ دەوڵەتی عوسمانی و تورکیا دا**، بەڵام لە بەرامبەردا ڕووبەڕووی خیانەتێکی مێژوویی و سڕینەوەی ڕەها بوونەوە.

١.ڕۆڵی کورد لە جەنگی جیهانیی یەکەمدا (١٩١٤ - ١٩١٨)

لە سەردەمی جەنگی جیهانیی یەکەمدا، ئیمپراتۆریەتی عوسمانی ڕووبەڕووی ڕووسیا لە باکوور و بەریتانیا و فەرەنسا لە باشوور بووەوە. عوسمانییەکان بە ناوی **"جیهادی پیرۆز" و "بەرگری لە ئیسلام"** هاواریان لە کورد کرد.

کوردەکان چۆن خزمەتی عوسمانییەکانیان کرد؟

بەرەی شەڕی ڕووسیا (بەرەی قەوقاز):

سەدان هەزار گەنجی کورد بەشدارییان لە سەنگەرەکانی شەڕ لە دژی سوپای ڕووسیا کرد. ناوچە کوردنشینەکان (وەک وان، بەدلیس، و ئەرزڕۆم) بوونە مەیدانی سەرەکیی شەڕەکە.

داڵدەدان و بەخشینی بەروبووم:

گوندەکانی کورد بوونە پشتیوانی لۆجیستیی سوپای عوسمانی. بەروبووم، مەڕومالات و خاکی خۆیان بەخشی بۆ بەخێوکردنی سەربازە عوسمانییەکان.

زیانی مرۆیی قورس:

سەدان هەزار سەربازی کورد لە شەڕەکاندا کوژران یان لە سەرما و برسییەتیدا لە چیاکانی قەوقاز و ئەنادۆڵ فەوتان (بە تایبەت لە کارەساتی سەریقامیش).

کارەساتی سەریقامیش

ئەم جەنگە یەکێکە لە تاڵترین و خوێناویترین جەنگەکانی جەنگی جیهانیی یەکەم لە سەرەتای ساڵی١٩١٤-١٩١٥لە نێوان **سوپای عوسمانی و سوپای ڕووسیای قەیسەری** لە ناوچەی سەریقامیش (کە دەکەوێتە پارێزگای قەرسی ئێستا لە باکووری کوردستان / ڕۆژهەڵاتی تورکیا).

ئەم جەنگە نەک هەر بۆ سوپای عوسمانی تووشی شکستێکی سەربازیی گەورە بوو، بەڵکو بووە **کارەساتێکی مرۆیی گەورە بۆ نەتەوەی کورد**:

١.پلانی شێتانەی ئەنوەر پاشا

ئەنوەر پاشا (وەزیری جەنگی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی) ویستی لە وەرزی زستاندا و لە ڕێگەی ناوچە شاخاوییە زۆر سەختەکانەوە، هێرش بکاتە سەر سوپای ڕووسیا بۆ ئەوەی ناوچەی قەرس بگرێتەوە و ڕووسەکان لە قەوقاز دەربکات.

کێشەی سەرەکی:

پلانی هێرشەکە لە توندترین وەرزی سەرما و بەفردا (کانوونی یەکەمی ١٩١٤ تا کانوونی دووەمی ١٩١٥) دارێژرابوو.

سەربازەکان جلی زستانەی گونجاو، پێڵاو، و ئازووقەی پێویستیان پێ نەبوو.[[[[[[

پلەی **بۆ ٤٠ پلەی ژێر صفر** دابەزیبوو گەرمیلەشاخەکاندا تا ٣٠

٢.بەشداریی کورد و کارەساتەکە

ژمارەیەکی زۆر لە سەربازانی سوپای عوسمانی لەم بەرەیەدا **گەنجانی کورد** بوون، کە بە فەرمانی جیهادی فەرمی و زۆرەملێ لە باکووری کوردستانەوە کۆکرابوونەوە.

هۆکاری سەرەکیی مردن

پێش ئەوەی سەربازەکان بگەنە بەرەی شەڕ و گۆڕەپانی تەقەکردن لەگەڵ

ڕووسەکاندا، دەیان هەزار سەرباز لە سەرما و بەفربارینی سەختدا **ڕەقبوونەوە (بەستیان)** و لە هەڵدێرەکاندا فەوتان.

برسییەتی و نەخۆشی:

ئەوانەشی لە سەرما ڕزگاریان بوو، بەهۆی برسییەتیی زۆر و بڵاوبوونەوەی نەخۆشیی "تیفۆس" گیانیان لەدەستدا.

٣-زیانەکان و ئەنجامەکان

زیانی مرۆیی:

تا ٨٠,٠٠٠ سەرباز لە کۆی زیاتر لە ٩٠,٠٠٠ تا ١٠٠,٠٠٠ سەربازی عوسمانی، نێوان ٦٠,٠٠٠ گیانیان لەدەستدا (کە زۆربەیان بەبێ تەقەکردنی یەک فیشەک لە سەرما ڕەقبوونەوە). بەشێکی زۆر لەم قوربانییانە **گەنجانی کورد** بوون.

شکستی سەربازی:

سوپای ڕووسیا توانی بە ئاسانی هێرشی پێچەوانە بکاتە سەر سوپای لاوازبووی عوسمانی و لە ساڵانی دواییدا ناوچەیەکی زۆری باکووری کوردستان وان، بەدلیس، و ئەرزڕۆم داگیر بکات.

٤-تاوانبارکردنی ئەرمەن و کورد دوای شکستەکە

دوای ئەم شکستە شەرمەزارکەرە، ئەنوەر پاشا بۆ شاردنەوەی هەڵە و کەمتەرخەمییەکانی خۆی، شکستی جەنگەکەی خستە ئەستۆی خەڵکی ناوچەکە (ئەرمەنییەکان و کوردەکان) و تاوانباری کردن بەوەی هاوکاریی ڕووسیایان کردووە. ئەمەش بووە بەهانەیەک بۆ:

١-جێبەجێکردنی **کۆمەڵکوژیی ئەرمەنییەکان**

٢-کۆچپێکردنی زۆرەملێی کوردەکان بۆ ناوەڕاستی ئەنادۆڵ کە لە ڕێگەدا سەدان هەزاری تر لە سەرمادا فەوتان.

پوختە:

کارەساتی سەریقامیش نموونەیەکی بەڵگەدارە لەوەی چۆن دەسەڵاتدارانی عوسمانی گەنجانی کوردیان لە شەڕێکی شێتانە و بێپلاندا لە سەرمای ٣٠ پلەی ژێر صفردا بەرەو مەرگ برد، و دواتریش شکستەکەیان کردە بەهانە بۆ زیاتر سەرکوتکردن و ئاوارەکردنی گەلی کورد.

ئەوەش ئەنڤەر

بەرامبەرەکەی عوسمانییەکان بۆ کورد لە جەنگدا:

کۆچپێکردنی زۆرەملێ (١٩١٦): تاوانبارکردنی کورد بەوەی کە ڕەنگە هاوکاریی ڕووسیا! دەوڵەتی عوسمانی لە ساڵی ١٩١٦دا زیاتر لە ٧٠٠,٠٠٠ **کوردی** لە باکووری کوردستانەوە بە زۆر گواستەوە بۆ ناوچەکانی ناوەڕاستی ئەنادۆڵ.

لە ڕێگەدا بەهۆی برسییەتی، سەرمای زستان و نەخۆشییەوە زیاتر لە **نیوەیان (نەک زۆرتر لە ٣٥٠,٠٠٠ کەس)** گیانیان لەدەستدا.

٢-جەنگی ڕزگاریی تورکیا و بەکارهێنانی کورد لەلایەن کەمال ئەتاتورکەوە (١٩١٩ - ١٩٢٢)

دوای شکستی عوسمانییەکان لە جەنگی جیهانیی یەکەم و داگیرکردنی ئەنادۆڵ لەلایەن هاوپەیمانانەوە (یۆنان، فەرەنسا، بەریتانیا)، **مستەفا کەمال ئەتاتورک** بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی تورکیای دامەزراند. ئەتاتورک باش دەیزانی بە بێ کورد ناکرێت ئەم شەڕە ببرێتەوە.

ئەتاتورک چۆن کوردی خەڵەتاند؟

١-دروشمەکانی برایەتیی ئیسلامی: ئەتاتورک نامەی بۆ سەرۆک عەشیرەت، شێخەکان و کەسایەتییە دیارەکانی کورد نارد و پێی وتن: *"کورد و تورک برای ئاینین، وڵاتەکەمان لەژێر مەترسیی کافران (یۆنانی و ئەورووپییەکان)دایە، و دەبێت پێکەوە خەلافەت ڕزگار بکەین."*

٢-بەڵێنی ئۆتۆنۆمی و شەراکەت: لە کۆنگرەکانی ئەرزرۆم (١٩١٩) و سێواس (١٩١٩) و لە یەکەم پەرلەمانی ئەنقەرەدا، ئەتاتورک بە ڕاشکاوی بەڵێنی دا کە تورکیا دەبێتە **دەوڵەتی هاوبەشی تورک و کورد** و کوردەکان ئۆتۆنۆمی و مافی بەڕێوەبردنی ناوچەکانی خۆیان دەبێت.

٣-قوربانیدانی کورد لە شەڕەکەدا: هێزە چەکدارەکانی کورد (بە تایبەت عەشیرەتەکان) شانبەشانی سوپای نوێی ئەتاتورک بەرەنگاری سوپای یۆنان و فەرەنسا بوونەوە و ئەنادۆڵیان ڕزگار کرد.

٣. ناپاکیە گەورەکەی ئەتاتورک (دوای ڕزگارکردنی تورکیا)

کە شەڕەکە کۆتایی هات و ئەتاتورک دەسەڵاتی جێگیر بوو، بە تەواوی ئاوێنەکەی بەرامبەر کورد هەڵگێڕایەوە:

پەیماننامەی لۆزان (١٩٢٣): لە لۆزان، تورکیا ڕێککەوتنی سەڤەر (کە مافی سەربەخۆیی بۆ کورد تێدا بوو)ی بە تەواوی ڕەت کردەوە و لە پەیمانی لۆزاندا هیچ ئاماژەیەک بە بوونی کورد نەکرا.

دامەزراندنی کۆماری دەوڵەت-نەتەوەی تورک (١٩٢٣): ئەتاتورک دەسەڵاتی خەلافەتی هەڵوەشاندەوە و ڕایگەیاند کە دەوڵەتەکە تەنیا بۆ "نەتەوەی تورک"ە.

سڕینەوەی ڕەها:

دروشمی **"نەتەوەیەک، زمانێک، ئاڵایەک"** سەپێنرا.

ناوی کورد، زمانی کوردی، جلی کوردی و مێژووی کورد بە فەرمی قەدەغە کران.

وەلامدانەوەی داواکارییەکانی کورد بە تۆپ و زەبری سەربازی بوو، کە بووە هۆی ڕاپەڕینەکانی شێخ سەعیدی پیران (١٩٢٥)، ئاگری و دێرسیم کاتێک هەزاران کورد کۆمەڵکوژ و زێدی خۆیان ئاوارە کران.

پوختە: کورد لە جەنگی جیهانیی یەکەمدا خوێنی خۆی بۆ پاراستنی سنورەکانی عوسمانی ڕشت، و لە جەنگی ڕزگاریی تورکیادا چەکی بۆ سەرخستنی ئەتاتورک هەڵگرت؛ بەڵام هەرکە تورکیای نوێ لەسەر پێی خۆی وەستا، **بەڵێنە ئاینی و سیاسییەکانی بە کورد لەبیر کرد، ناسنامەی کوردی سڕییەوە، و ئەو خوێنەی کە کورد بۆ ڕزگارکردنی تورکیا دابووی، بە زەبری شمشێر و کۆمەڵکوژی وەڵام درایەوە.**

مستەفا کەمال ئەتاتورک

لە باکووری کوردستان **(PKK)** خەباتی چەکداری و سیاسیی **پارتی کەرێکارانی کوردستان** (تورکیا)، یەکێکە لە درێژترین، کاریگەرترین و ئاڵۆزترین شۆڕشە نەتەوەییەکانی مێژووی هاوچەرخی کورد.

ئەم شۆڕشە تەنیا وەڵامێک نەبوو بۆ ناکۆکیی خێڵەکی یان لۆکاڵی، بەڵکو گۆڕانکارییەکی قووڵی کۆمەڵایەتی، بیردۆزی و نەتەوەیی لەناو کۆمەڵگەی کوردی لە باکووردا خوڵقاند.

١-زەمینەی مێژوویی و دامەزراندن (١٩٧٨ز)

لە دوای داپڵۆساندنی توندی ڕاپەڕینە مێژووییەکانی باکوور (کۆمەڵکوژیی دێرسم لە ١٩٣٧-١٩٣٨)، حکومەتی تورکیا سیستەمێکی بێدەنگکردن و ئاسیمیلاسیۆنی توندی سەپاندبێت ("بێدەنگیی بەردین").

دامەزراندنی پەکەکە:

لە ٢٧ی **تشرینی دووەمی ١٩٧٨** لە گوندی (فیس)ی سەر بە پارێزگای ئامەد (دیاربەکر)، **عەبدوڵڵا ئۆجەلان** لەگەڵ کۆمەڵێک خوێندکار و ڕۆشنبیری کورد پارتەکەیان دامەزراند.

بیردۆزی سەرەتایی:

لە قۆناغی سەرەتادا، ئایدۆلۆژیای پەکەکە تێکەڵەیەک بوو لە **مارکسیزم-لێنینیزم** و **نەتەوەگرایی کورد**، کە ئامانجی سەرەکییان دامەزراندنی "کوردستانێکی سەربەخۆ، یەکگرتوو و سۆشیالیستی" بوو.

دەستپێکی خەباتی چەکداری (١٥ی ئابی ١٩٨٤ز) .٢

دوای کودەتای سەربازیی ساڵی ١٩٨٠ی تورکیا و زیندانیکردن و ئازاردانی توندی تێکۆشەرانی کورد لە **زیندانی ئامەد**، پەکەکە بڕیاری خەباتی چەکداریی دا.

سەرەتای شەڕ:

لە **١٥ی ئابی ١٩٨٤**، هێزەکانی پەکەکە بە ڕێبەرایەتیی **عەگید (مەعسوم کۆرکماز)** هێرشی چەکدارییان کردە سەر ناوەندەکانی جەندرمەی تورکیا لە شارۆچکەکانی **دەهێ** ئەم بەروارە بووە دەستپێکی فەرمیی خەباتی چەکداریی پەکەکە.

جەنگی پارتیزانی (گریلا):

پەکەکە لە چیاکانی قەندیل، بۆتان، زاگرۆس و دێرسم بنکەی سەربازیی خۆی داڕشت و هێزی گریلای دروست کرد کە توانای شەڕی درێژخایەنی پارتیزانییان هەبوو.

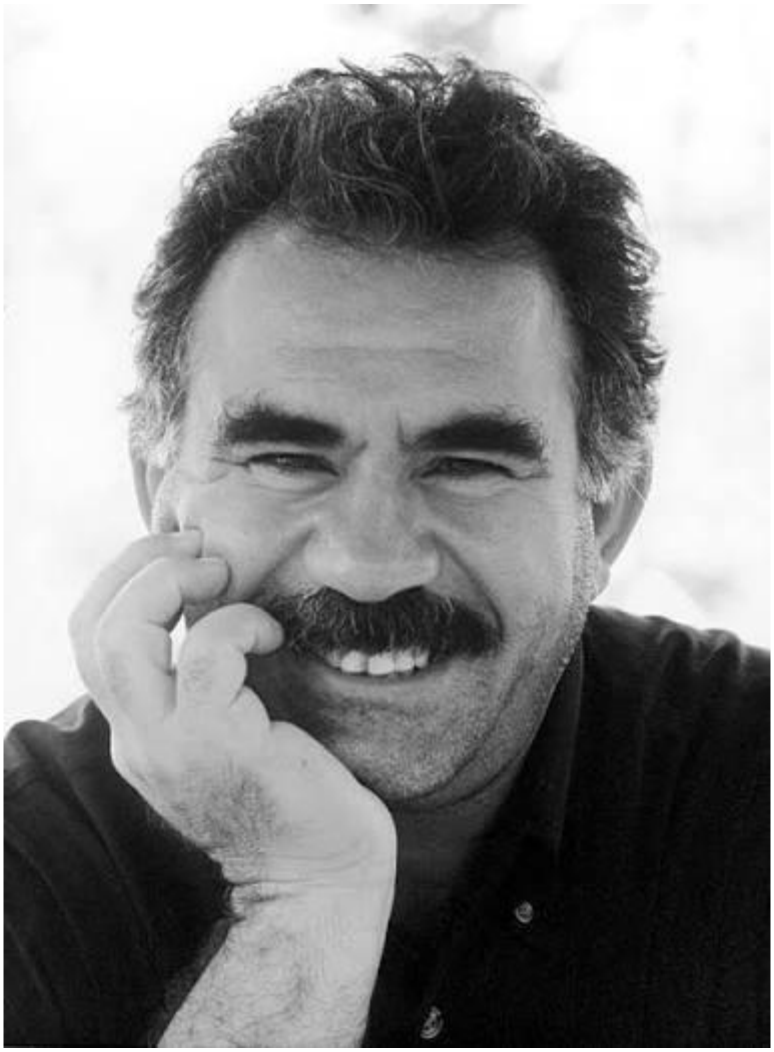

عەبدولا ئۆجەلان

دژایەتی لەسەردەمی نوێ

٢-میساقی میلی

چییە؟

(National Pact /*نیشتمانی پەیمان*: بە تورکی)**میساقی میلی**

بریتییە لە کۆمەڵە بڕیارێک کە لە ساڵی 1920 لەلایەن کۆتا پەرلەمانی عوسمانییەوە دەربڕدرا و دواتر بووە بنەمای ستراتیژیی سەربەخۆیی تورکیای نوێ بە ڕابەرایەتی مستەفا کەمال ئاتاتورک.

ناوەڕۆک و سنووری میساقی میلی:

پێناسەی سنوورەکان:

ئەم پەیمانە سنوورەکانی دەوڵەتی دوارۆژی تورکیای دەستنیشان دەکرد، کە تێیدا تەواوی ئەو ناوچانەی دەگرتەوە کە لە کاتی ئیمزا کردنی ئاگربرینی (مودرۆس لە ساڵی 1918) لەژێر کۆنترۆڵی دەوڵەتی عوسمانیدا بوون.

گرتنەوەی باشووری کوردستان:

لە چەمکی میساقی میلیدا، **ویلایەتی موسڵ** (کە هەولێر، سلێمانی، دهۆک، کەرکووک و موسڵی خۆدەگرت) بە بەشێک لە خاکی نەپچڕاوی تورکیا هەژمار دەکرا.

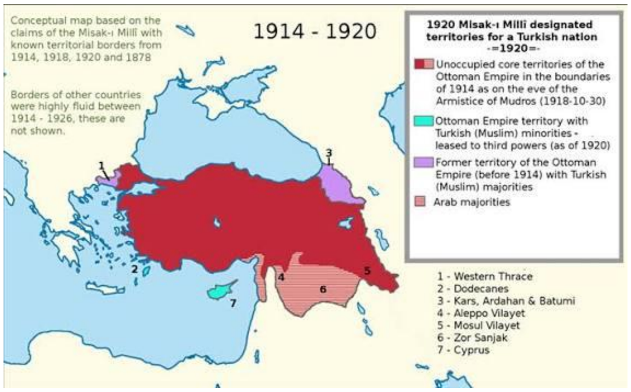

چۆن لە دژی کورد بەکاردێت؟

بانگەشەی خاوەندارێتی مێژوویی:

تا ئیمپراتۆریەتی عوسمانی هەڵوەشایەوە و پەیماننامەی لۆزان

(1923) ڕاگەیەندرا، تورکیا کەرکووک و موسڵی بە خاکی خۆی دەزانی. هەتا ئێستاش لە کەرکووک و موسڵ بە «بەشێک لە بیرکردنەوەی پارتە ڕاستڕەو و نەتەوەپەرستەکانی تورکیادا میساقی میلی» سەیر دەکرێن.

فشاری سیاسی لەکاتی قەیرانەکاندا:

کاتێک هێزە کوردییەکان هەنگاو بەرەو سەربەخۆیی دەنێن (وەک ڕیفراندۆمی 2017)، بەرپرسانی تورکیا بڕگەکانی میساقی میلی بیر دەهێننەوە و ڕایدەگەیەنن کە ئەگەر عێراق دابەش بێت، تورکیا مافی مێژوویی خۆیەتی دەست بەسەر کەرکووک و موسڵدا بگرێتەوە.

کاتێک هەل بۆ کورد دەرەخسێ

دەوڵەتی تورکیا، بەتایبەت لە سەرەتای ساڵانی نەوەدەکاندا (دوای جەنگی کەنداو و دروستبوونی ناوچەی دژەفڕین لە ساڵی 1991) تا پێش ڕووخانی ڕژێمی بەعس لە 2003، دژایەتییەکی توندی بەرامبەر دروستبوون و گەشەکردنی هەرێمی کوردستان نیشاندا. ئەم دژایەتییە لەسەر چەندین ئاستی سیاسی، سەربازی، و ئابووری پەیڕەو دەکرا:

١-بەکارهێنانی «هێڵی سوور» و زاراوە سیاسییەکان

فۆبیای سەربەخۆیی:

ئەنقەرە دروستبوونی کیانێکی کوردی لە باشووری کوردستان وەک مەترسییەکی ڕاستەوخۆ بۆ سەر ئاسایشی نەتەوەیی خۆی دەبینی، لەبەر ئەوەی ترسی (National Security Threat) هەبوو کاریگەری لەسەر کوردانی باکووری تورکیا دابنێت.

دژایەتی پەرلەمان و حکومەتی هەرێم:

کاتێک لە ساڵی 1992 پەرلەمان و حکومەتی هەرێمی کوردستان دامەزران، تورکیا بەیاننامەی توندی دەرکرد و ڕایگەیاند کە ڕێگە بە دروستبوونی «دەوڵەتێکی کوردی لە سێبەری دابەشبوونی عێراق» نادات.

٢.فشار لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی و هەرێمی

دانیشتنە سێقۆڵییەکان:

تورکیا بەبەردەوامی لەگەڵ وڵاتانی دراوسێ (بەتایبەت ئێران و سوریا) کۆبوونەوەی سێقۆڵی دەبەست بۆ ڕێگریکردن لە دابەشبوونی عێراق و دروستبوونی دەوڵەتی کوردی.

لۆبیکردن لە ڕۆژئاوا:

ئەنقەرە گوشاری دەخستە سەر ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا و وڵاتانی ئەورووپا تا هاوکاری سەربازی یان دانپێدانانی سیاسی بە هەرێمی کوردستاندا نەدەن.

٣-کارتە سەربازی و ئابوورییەکان

کێشی و بنکەی سەربازی:

تورکیا بە بیانووی شەڕ لەگەڵ پەکەکە

بەبەردەوامی هێزی سەربازی ڕەوانەی ناوچە سنوورییەکانی هەرێم دەکرد و چەندین بنکەی سەربازیی دروست کرد بۆ ئەوەی کۆنترۆڵی سەربازیی ناوچەکە بکات.

کۆنترۆڵکردنی مەرزە سنوورییەکان:

مەرزی ئیبراهیم خەلیل تاکە دەروازەی ئابووری هەرێم بوو لەو سەردەمەدا؛ تورکیا چەندین جار وەک کارتی فشار دەیبەست تا هێزە کوردییەکان بخاتە ژێر داواکارییەکانی خۆیەوە.

٤-بەکارهێنانی کارتی تورکمان

تورکیا پشتگیری لە پارت و لایەنە تورکمانەکانی هەرێمی کوردستان دەکرد بۆ ئەوەی دروستبوونی کیانێکی تەواو کوردی ڕەشبکاتەوە و لە کۆڕ و کۆبوونەوە نێودەوڵەتییەکاندا بڵێت شاری کەرکوک و ناوچەکانی تر مۆرکی تورکمانییان هەیە.

بەکارهێنانی نەتەوەی تورکمان

دەوڵەتی تورکیا مێژوویەکی درێژی هەیە لە بەکارهێنانی کارتی نەتەوەیی و ڕێککەوتننامە مێژووییەکان بۆ پاراستنی بەرژەوەندییەکانی لە باشووری کوردستان. لە خوارەوە بە وردی تیشک دەخەینە سەر هەردوو تەوەرەکە:

تورکیا چۆن کارتی تورکمان لە دژی کورد بەکاردەهێنێت؟

ئەنقەرە پێکهاتەی تورکمانی عێراقی (بەتایبەت لە کەرکووک، تلعەفەر و ناوچە دابڕێنراوەکان) وەک درێژکراوەیەکی کولتووری و نەتەوەیی خۆی دەبینێت و بە چەند ڕێگەیەک ئەم کارتە لە بەرامبەر دۆزی کورد دەجووڵێنێت:

دژایەتیکردنی کوردستانیبوونی کەرکووک:

(ITF - بەتایبەت بەرەی تورکمانی) تورکیا بەبەردەوامی پشتگیری لە ڕێکخراوە تورکمانییەکان دەکات تا ڕەتبکەنەوە کەرکووک بخرێتە سەر هەرێمی کوردستان، بەو بیانووەی کە کەرکووک شارێکی تورکمانییە.

دابینکردنی پشتگیری دارایی،

ئۆپۆزسیۆن و میدیایی:

ئەنقەرە ڕاستەوخۆ هاوکاری دارایی، لۆجیستی و میدیایی دەداتە پارتە تورکۆمانەکان تا دەنگێکی بەهێزی دژ بە دەسەڵاتی کوردی لە ناوچە جێناکۆکەکاندا دروست بکەن.

درەفەتسازی بۆ دروستکردنی هێزی چەکدار:

لە هەندێک قۆناغدا (وەک سەردەمی شەر بەرمبەر داعش)، تورکیا مەشق و ڕاهێنانی بە هێزە چەکدارە تورکۆمانەکان (حەشدی تورکمانی یان فەوجە ناوخۆییەکان) دەکرد تا وەک هێزێکی ڕاگر لە بەرامبەر پێشمەرگە و هێزە کوردییەکاندا بمێننەوە.

ڕێگری لە گۆڕینی دیموگرافیا:

تورکیا بەردەوام کورد تۆمەتبار دەکات بەوەی هەوڵی «کورداندنی» کەرکوک و ناوچە تورکمانییەکان دەدات، و ئەم هۆکارە لە کۆڕە نێودەوڵەتییەکاندا بۆ دروستکردنی فشار لەسەر سەرکردایەتی کوردی بەکاردێنێت.

کۆبونەوە و هاندانی تورکمان لە لایەن تورکمانە گورگەکان لە دژی رەفراندۆمی کوردستان لە ٢٠١٧ شانبەشانی ئەشدی شەحبی شەریان لە دژی کورد کرد.

بەش بەشکردنی کورد و لێکترازان دروستکردن لە نێوان کورد

پرسیاری **کوردبوونی زازاکان** و پەیوەندییان لەگەڵ تورکەکان بابەتێکی مێژوویی، زمانی و سیاسییە کە زۆر تاوتوێ دەکرێت. تورکەکان (بە تایبەت بەردەوامیی سیاسەتی دەوڵەتی تورکیا) بە چەند ڕێگەی جیاواز هەوڵیان داوە یان دەدەن **زازاکان لە نەتەوەی کورد جودا بروانرێن** یان بپچڕێنرێن.

گرنگترین ئەو میتۆد و ڕێگەیانەی بەکار دەهێنرێن ئەمانەن:

سیاسەتی دابەش بکە و زاڵ بە

لە سەرەتای دامەزراندنی کۆماری تورکیاوە، سیاسەتی فەرمی ئاسیمیلاسیۆن بوو؛ هەموو دانشتوانی بەڵام دواتر کە زانییان ئاسان .(ناوچەکەیان بە «تورک» دەزانی (حەتتا بە کوردەکانیان دەوت *تورکی چیا* نییە کورد بکەنە تورک، **سیاسەتی دابەشکردنی ناوخۆیی**یان گرتە بەر.

تورکیا هەوڵ دەدات جیاوازییە زمانی و مەزهەبییەکان بقۆزێتەوە بۆ ئەوەی بەشێک لە نەتەوەکە لە بەشەکەی تر دابڕێت.

بەکارهێنانی جیاوازی زمانی (دەیالێکت)

دیمەنە زانستییەکەی؛

لە ڕووی زمانەوانییەوە، زمانی زازاکی (کیلمانی/کرمجکی) لکێکە لە زمانە ئێرانییە باکووری ڕۆژئاواکانو وەک **کرمانجی** و **سۆرانی** ڕاستەوخۆ یەک گۆڕینەوەی ئاسانی وشەییان نییە.

کەڵکوەرگرتنی سیاسی:

مادام زازاکی لە کرمانجی ناچێ، » دەوڵەتی تورکیا ئەم جیاوازییە زمانییە دەقۆزێتەوە و ڕایدەگەیەنێت بەمەش هەوڵ دەدەن ناسنامەیەکی نەتەوەیی بەجێگە بەناوی«نەتەوەی زازا» «*!کەواتە زازا کورد نین* دروست بڕەخسێنن تا لە جەستەی نەتەوەیی کورد کەمی بکەنەوە.

بەکارهێنانی فاکتەری مەزهەبی (عەلەوی و سونی)

پێکهاتەی زازاکان دابەش بوون بەسەر دوو مەزهەبی سەرەکیدا (سونی و عەلەوی):

لەگەڵ زازا عەلەوییەکان (وەک دێرسیم):

تورکەکان جەخت لەسەر «عەلەوییوون» دەکەنەوە و دەڵێن عەلەوی بزووتنەوەیەکی عیرفانیی تورکییە، بەمەش هەوڵ دەدەن ناسنامەی نەتەوەییان لەبیر ببەنەوە.

لەگەڵ زازا سونییەکان (وەک بینگۆل و ئامەد):

جەخت لەسەر «ئیسلامییەت و برایەتی ئیسلامی لەگەڵ تورک» دەکەنەوە تا دووریان بخەنەوە لە بزووتنەوە نەتەوەییە سێکولارەکانی کورد.

میدیا و پەروەردەی دەوڵەت

و ناوەندە زانکۆییەکانەوە، دەوڵەت هانی ئەو (TRT Kurdî) لە ڕێگەی کەناڵە فەرمییەکانی وەک توێژینەوانە دەدات کە زازا وەک پێکهاتەیەکی تەواو سەربەخۆ لە کورد پێشان دەدەن. تەنانەت پاڵپشتی دارایی ئەو نووسەر و ڕێکخراوانە دەکرێت کە دژی چەمکی «کوردبوونی زازا» دەنووسن.

ڕاستییەکە چییە؟ 💡

زۆربەی هەرە زۆری مێژوونووسان، مرۆڤناسان و ڕێبەرە مێژووییەکانی ناوچەکە (وەک **شێخ سەعیدی پیران** کە خۆی زازا بوو بەڵام ڕێبەری بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد بوو) زازاکان بە بەشێکی ئۆرگانیک و دانەبڕاو لە **نەتەوەی کورد** دەزانن. جیاوازی زمانی (دیالێکت) لە نێوان شێوەزارەکاندا دیاردەیەکی سروشتییە لە زۆربەی نەتەوەکانی جیهاندا (وەک ئەڵمانی، ئیتالی، و ئیسپانی) و نابێتە هۆی سڕینەوەی ناسنامەی نەتەوەیی هاوبەش.

لە ڕۆژئاوای ماڵەکەمان

دەوڵەتی تورکیا بە هەمان دیدگای ئەمنی و بە توندییەوە دژایەتی ناوچەی خۆبەڕێوەبەری لە ڕۆژئاوای کوردستان (باکوور و ڕۆژهەڵاتی سوریا) کرد، بەڵام شێوازی دژایەتیکردنەکە جیاواز بوو لە باشووری

کوردستان چونکە لە ڕۆژئاوادا هێزی دەسەڵاتدار

(**SDF/**و **هەسەدە PYD/پەیەد**) نزیکبوون لە پکک

کە تورکیا بە دوژمنی ژمارە یەکی ئەمنی خۆی.

دژایەتیکردنی تورکیا بۆ ڕۆژئاوای کوردستان لەسەر چەند ئاستێکی سەربازی، سیاسی و دروستکردنی ناوچەی حەواڵەکردن بوو:

١-ئۆپۆزسیۆنی چەکداری و هێرشی ڕاستەوخۆی سەربازی

بەپێچەوانەی باشووری کوردستان کە تورکیا زیاتر پشتی بە گۆشەگیرکردنی سیاسی و فشاری ئابووری دەبەستا، لە ڕۆژئاوا **هێزی سەربازیی ڕاستەوخۆی** بەکارهێنا و چەندین ئۆپراسیۆنی بەرفراوانی ئەنجامدا:

ئۆپراسیۆنی قەڵغانی فورات (٢٠١٦):

بە مەبەستی بڕینی پەیوەندیی نێوان کانتۆنی عەفرین و کانتۆنەکانی کۆبانێ و جەزیرە، تا ڕێگری لە دروستبوونی کیانێکی کوردی بەردەوام لەسەر سنوورەکانی بکات.

ئۆپراسیۆنی چڵی زەیتون (٢٠١٨):

هێرشکردنە سەر **عەفرین** و داگیرکردنی لەلایەن سوپای تورکیا و هێزەکانی ئۆپۆزسیۆنی سوریا (سوپای نیشتمانیی سوریا)، کە بووە هۆی ئاوارەبوونی سەدان هەزار کورد.

ئۆپراسیۆنی کانی ئاشتی (٢٠١٩):

داگیرکردنی ناوچەکانی **سەرێ کانی** و **گرێ سپی** بۆ دروستکردنی سنوورێکی ئەمنی لەسەر حیسابی خاکی ڕۆژئاوا.

٢-دروستکردنی «کەمەرپشتی ئەمنی» و گۆڕینی دیموگرافیا

ناوچەی ئارام (Safe Zone):

ئەنقەرە هەوڵیدا قووڵاییەک بە درێژایی ٣٠ کیلومەتر لە ناو خاکی ڕۆژئاوادا چۆڵ بکات لە هێزە کوردییەکان.

نیشتەجێکردنەوەی ئاوارە سورییەکان:

تورکیا بەشێک لە ئاوارە عەرەبەکانی سوریای لەو ناوچانە نیشتەجێ کرد کە لە کوردەکانی زەوت کردبوو (بەتایبەت لە عەفرین و سەرێ کانی) تا پێکهاتەی دیموگرافیی ناوچەکە بگۆڕێت و مەترسیی کوردی لەسەر سنوورەکانی کەم بکاتەوە.

٣-گۆشەگیرکردنی ئابووری و وێرانکردنی ژێرخان

پەککستنی ژێرخانی ئابووری:

تورکیا بەبەردەوامی لەڕێگەی فڕۆکەی بێفڕۆکەوان (دڕۆن) و

بۆردومانی ئاسمانییەوە وێستگەکانی کارەبا، پاڵاوگەکانی نەوت، سەرچاوەکانی ئاو و کۆگاکانی خۆراکی لە ڕۆژئاوا دەکردە ئامانج بۆ ئەوەی ڕێگە لە خۆبژێویی ئابووری ئەو ناوچەیە بگرێت.

داخستنی دەروازە سنوورییەکان:

فشارخستنەسەر حکومەتی عێراق و هێزە نێودەوڵەتییەکان بۆ برینی کۆمەکی مرۆیی و داخستنی دەروازەی «سێماڵکا/پێشخابوور» بۆ گۆشەگیرکردنی ڕۆژئاوا لە ڕووی ئابوورییەوە.

٤-فشاری دیپلۆماسی لەسەر ئەمریکا و هاوپەیمانان

ڕەتکردنەوەی شەرعییەتی هەسەدە:تورکیا بە بەردەوامی هەولی داوە ئەمریکا و ولاتە ئەوروپیەکان قەناعەت پێبکات کە یەکینەکانی پاراستنی گەل وژنان جیاوازیان لەگەڵ پەکەکە نییاو ناکرێت وەک هاوپەیمان لە شەڕی داعشدا سەیر بروانرێن.

فشار لەسەر بەشار ئەسەد و رووسیا:

ئەنقەرە ئامادەیی نیشاندا پەیوەندییەکانی لەگەڵ ڕژێمی ئەسەد ئاسایی بکاتەوە، بەو مەرجەی ڕژێمی سوریا کۆنترۆڵی ناوچە کوردییەکان بگرێتەوە دەست و ناوچەی خۆبەڕێوەبەری هەڵبوەشێنێتەوە.

بەداخەوە

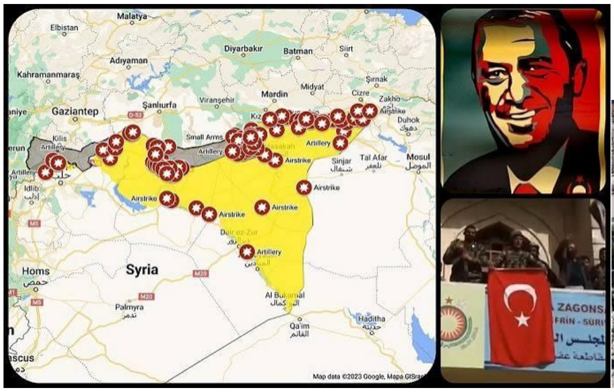

Malatya
Elbistan
Diyarbakır
Batman
Siirt
Kahramanmaraş
Adıyaman
Şırnak
Midyat
Mardin
Cizre
Zakho
Gaziantep
Şanlıurfa
Viranşehir
Duhok
Kilis
Small Arms
Artillery
Airstrike
Sinjar
Tal Afar
Mosul
Syria
Homs
Palmyra
Al Bukamal
Qa'im
Haditha
Map data ©2023 Google, Mapa GISrael

KURDISTAN24.NET

فارسەکان

لەسەر دەستی **شا ئیسماعیلی یەکەمی (١٥٢٤ز - ١٥٠١)** قۆناغی یەکەم لە دروستبوونی دەوڵەتی سەفەوی **سەفەوی** دەست پێ دەکات. ئەم قۆناغە بە بڕبڕەی پشتی هەموو کێشە و ململانێکانی دواتری نێوان دەسەڵاتی ئێرانی و کورد دادەنرێت

لێرەدا بە وردیی ڕووداوە سەرەکییەکانی ئەم قۆناغە ڕوون دەکەینەوە:

1-سەپاندنی مەزهەب و بەرکەوتنی ئایدۆلۆژی

کۆمەڵگەی کوردی لەو سەردەمەدا بە زۆرینەیەکی ڕەها لەسەر مەزهەبی سوننە بوون، و میرنشینە کوردییەکان دەسەڵاتێکی خۆجێیی بەهێزیان هەبوو.

کاتێک شا ئیسماعیل لە تەبرێز دەسەڵاتی ڕاگەیاند، **مەزهەبی شیعیی دوازدە ئیمامی** کردە مەزهەبی فەرمیی دەوڵەت.

سەفەوییەکان سیاسەتێکی زۆر توندیان گرتەبەر بۆ سەپاندنی ئەم مەزهەبە بەسەر ناوچە جیاوازەکاندا. ڕەتکردنەوەی ئایدۆلۆژیای سەفەوی لەلایەن کوردەکانەوە بووە هۆی دروستبوونی یەکەم تۆوی دژایەتیی خوێناوی.

٢-سیاسەتی فێڵ و زیندانیکردنی میرە کوردییەکان (١٥٠٧ز)

کاتێک شا ئیسماعیل بۆ چەسپاندنی دەسەڵاتی ڕووی لە ناوچەکانی کوردستان کرد (وەک دیاربەکر و ناوچەکانی تری ڕۆژهەڵات و باکوور):

ڕۆژێک بانگی میرە کوردەکانی کرد لە ناوچە جیاوازەکان کوردستان بەڵام کاتێک میرەکان چوونە لای، شا ئیسماعیل هەموویانی دەستگیر کرد و خستنیە زیندانەوە، و لە شوێنی ئەوان فەرمانڕەوای قزڵباش (تورکی سەفەوی) دانابوو تا ڕاستەوخۆ بەڕێوەبەری ناوچە کوردییەکان ببن.

ئەم بێڕێزی و ناپاکییە بووە هۆی دروستبوونی ڕقێکی زۆر لەناو هۆز و خەڵکی کوردستاندا بەرامبەر بە دەسەڵاتی سەفەوی.

٣-ڕۆڵی مامۆستا ئیدریسی بدلیسی و هاوپەیمانی لەگەڵ عوسمانی

دوای زیندانیکردنی میرەکان، **مەلا ئیدریسی بدلیسی** (کە زانا و سیاسەتمەدارێکی دیاری کورد بوو) دەستپێشخەرییەکی مێژوویی کرد:

ئیدریسی بدلیسی هەستی بە مەترسیی سڕینەوەی ناسنامە و مەزهەبی کورد کرد لەلایەن سەفەوییەکانەوە.

ڕووی کردە ئەستەمبوڵ و دیداری لەگەڵ **سوڵتان سەلیمی یەکەمی عوسمانی** سازکرد.

میری کوردی و دەوڵەتی بدلیسی سەرکەوتوو بوو لە ڕێکخستنی هاوپەیمانییەک لە نێوان ٢٨

بەپێی ئەم ڕێککەوتنە، عوسمانییەکان بەڵێنیان دا ڕێز لە ئۆتۆنۆمی و دەسەڵاتی میرنشینە **عوسمانی** کوردییەکان بگرن لە بەرامبەر پشتیوانیکردنیان لە جەنگدا دژ بە سەفەوی.

٤-جەنگی چاڵدێران (١٥١٤ز) و کۆتایی قۆناغی یەکەم

ئەم کەشوهەوا دژوارە گەیشتە لوتکە لە **جەنگی چاڵدێران** لە نزیک ورمێ:

سوپای کورد بە ڕێبەرایەتی میرەکانیان لە ڕیزی پێشەوەی سوپای عوسمانی شەڕیان دژی شا ئیسماعیلی سەفەوی کرد.

ئەنجام:

سەفەوییەکان تووشی شکستێکی گەورە بوون و شا ئیسماعیل هەڵهات.

لە ئەنجامی ئەم جەنگەدا، بەشێکی زۆری خاکی کوردستان (دەوروبەری ٪٧٠) لەژێر دەسەڵاتی سەفەوی دەرهێنرا و کەوتە ژێر دەسەڵاتی عوسمانی، و میرە زیندانیکراوە کوردییەکان ئازاد کرانەوە گەڕانەوە سەر دەسەڵاتەکانیان.

پوختەی قۆناغی یەکەم:

ئەم سەردەمە تەنیا شەڕی سەربازی نەبوو، بەڵکو قۆناغی دروستبوونی یەکەم دیواری متمانەنەبوون بوو لە نێوان کورد و دەسەڵاتی ناوەندیی ئێران، کە تێیدا سەفەوییەکان ویستیان بە زەبروزەنگ و زیندانیکردنی سەرکردەکان کورد بپەستێنن، بەڵام دەرئەنجامەکەی لەدەستدانی بەشێکی زۆری خاکی کوردستان بوو بۆ سەفەوییەکان.

شا ئیسماعیل سەفەوی، بە رەگەز کورد بوو، بەلام بە فەرهەنگ نا.

قۆناغی دووەمی پەیوەندی و بەریەککەوتنەکانی نێوان کورد و سەفەوی لە دوای مردنی شا ئیسماعیلی یەکەم و دەستپێکردنی حوکمرانی **شا تەهماسبی یەکەم (١٥٢٤ - ١٥٧٦ز)** دەست پێ دەکات و تا هاتنی شا عەباسی یەکەم (١٥٨٧ز) بەردەوام دەبێت.

لە دوای شکستی سەفەوییەکان لە جەنگی چالدێراندا، ئەم قۆناغە زیاتر بووە **قۆناغی وێرانکاری، تۆلەسێنەوە و گۆڕینی نەخشەی سیستەمی میرنشینەکان.**

وردەکاریی ڕووداوە سەرەکییەکانی ئەم قۆناغە:

١-پەیڕەوکردنی سیاسەتی "زەوی سووتاو

لە نێوان سالانی **١٥٣٢ تا ١٥٥٥**ز، سوپای عوسمانی چەندین هەلمەتی سەربازیی گەورەی بۆ سەر ئێران ئەنجام دا. شا تەهماسب کە دەیزانی لە جەنگی ڕووبەڕوودا توانای بەرەنگاربوونەوەی تۆپخانەی

عوسمانییەکانی نییە،

سیاسەتی **زەوی سووتاونی** گرتەبەر:

وێرانکردنی کوردستان:

سوپای سەفەوی کاتێک پاشەکشەی دەکرد، هەموو گوند، شار، کێلگە و کۆگاکانی خۆراکی لە ناوچە کوردییەکاندا دەسووتاند.

ژەهراویکردنی سەرچاوەکانی ئاو:

بیر و کانییەکانی ئاو دەدمەزرێنران یان ژەهراوی دەکران تا سوپای عوسمانی شوێنێکی دەستنەکەوێت بۆ مانەوە.

زیانی خەلک:

قوربانیی سەرەکیی ئەم سیاسەتە گوندنشین و هاولاتییانی کوردی ناوچەکانی باکوور و ڕۆژهەلاتی کوردستان بوون کە ڕووبەڕووی برسییەتی، ڕاگواستن و فەوتانی بەرهەمەکانیان بوونەوە.

٢-هەڵوەشاندنەوە و درزخستنە نێوان میرنشینەکان

شا تەهماسب درکی بەوە کردبوو کە یەکگرتوویی میرە کوردییەکان لە جەنگی چاڵدێراندا پشتی سەفەوییەکانی شکاند، بۆیە دەستی کرد بە بەکارهێنانی **سیاسەتی "بپڕێنەرەوە و زاڵ بە**

دابەشکردنی خێزانە میراتگرەکان:

لە ناوخۆی میرنشینە کوردییەکاندا (وەک میرنشینی بدلیس، ئەردەڵان، و موکریان)، پشتیوانی لە کورسیخوازێکی ناو خێزانی میرەکە دەکرد لە بەرامبەر میرە سەرەکییەکەدا بۆ ئەوەی جەنگی ناوخۆیی دروست بێت.

ڕاگواستن و کوشتنی مێژوویی:

لەم قۆناغەدا میرانی وەک **شەرەفخانی بدلیسی (باپیری شەرەفخانی مێژوونووس)** ناچار کران پەنا بۆ دەرباری سەفەوی ببەن و لەژێر چاودێریدا بژین تا دەسەڵاتیان بەسەر ناوچەکانی خۆیاندا نەمێنێت.

٣-هەڵمەتە سەربازییەکان بۆ سەر ڕۆژهەڵاتی کوردستان

لە نێوان ساڵانی ١٥٤٠ - ١٥٤٨ز، سەفەوییەکان چەندین هێرشی توندیان کردە سەر ناوچەکانی قارنێ، شنۆ، و مەهاباد (ناوچەی موکریان):

هۆزە کوردییەکانی موکریان کە ئامادە نەبوون باج بە دەوڵەتی سەفەوی بدەن، بەشێوەیەکی زۆر دڕندانە سەرکوت کران.

زۆرێک لە ڕەز و باخ و ناوچە ئاوەدانەکانی ناوچەی شارەزوور و ئەردەڵان لەلایەن سوپای قزڵباشەوە تاڵان کران.

٤-پەیماننامەی ئاماسیا (١٥٥٥ز) و جێگیربوونی دابەشکاری

ئەم قۆناغە بە بەستنی **پەیماننامەی ئاماسیا** لە ساڵی ١٥٥٥ز لە نێوان شا تەهماسب و سوڵتان سلێمانی قانونی جێگیر بوو:

ئیمپراتۆریەتی عوسمانی و سەفەوی بە فەرمی سنوورەکانیان دیاری کرد.

ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی کوردستان (کوردستانی ئێران) و بەشێک لە ئازەربایجانی ڕۆژئاوا بە فەرمی کەوتنە ژێر دەسەڵاتی ڕاستەوخۆ و سنووری دەوڵەتی سەفەوی.

سەفەوییەکان ئەم دەرفەتەیان قۆستەوە بۆ چەسپاندنی زەبروزەنگ و سەپاندنی باجی قورس بەسەر دانیشتووانی ئەم ناوچانەدا.

پوختەی قۆناغی دووەم:

ئەگەر قۆناغی یەکەم جەنگی ڕووبەڕوو و زیندانیکردنی سەرکردەکان بووبێت،

قۆناغی دووەم **سڕینەوەی ژێرخانی ئابووری و کۆمەڵایەتیی کوردستان** بوو لە ڕێگەی سیاسەتی زەوی سووتاو و دروستکردنی دووبەرەکی لە نێوان میرنشینە کوردییەکاندا.

شا تەهماسب

قۆناغی سێیەمی پەیوەندی نێوان کورد و سەفەوی **بە خوێناویترین، توندوتیژترین و مەترسیدارترین قۆناغی مێژوویی** دادەنرێت.

ئەم قۆناغە لەگەڵ هاتنەسەرکاری **شا عەباسی یەکەمی سەفەوی (١٥٨٧ - ١٦٢٩ز)** دەست پێ دەکات.

شا عەباس خاوەنی پڕۆژەیەکی نوێ بوو بۆ دروستکردنی دەوڵەتێکی ناوەندیی بەهێز و بێڕەحم.

ئەو کوردەکانی وەک مەترسییەکی سەربازی و ئەمنی لەسەر سنوورەکان دەبینی، بۆیە بە زنجیرەیەک تاوانی مێژوویی و لەناوبردنی ڕەگەزی ڕووبەڕوویان بووەوە.

وردەکارییە سەرەکییەکانی ئەم قۆناغە بەم شێوەیەن:

١-جەنگی قەڵای دمدم و داڕمانی بنەماڵەی برادۆست (١٦٠٩ – ١٦١٠ز)

کاتێک **ئەمیر خان برادۆستی** (خانێ لێپ زێڕین) قەڵای دمدمی لە نزیک ورمێ بەهێز کرد و ئامادە نەبوو سنووری سەربەخۆیی خۆی تەسلیمی سەفەوییەکان بکات، شا عەباس سوپایەکی گەورەی بە سەرکردایەتی (حاتەم بەگی ئەعتمادولدەولە) ڕەوانە کرد.

گەمارۆی قەڵاکە:

سوپای سەفەوی بۆ ماوەی نزیکەی ساڵێک دورپێچی قەڵاکەیان کرد، بەڵام نەیاندا دەستبەسەریدا بگرن تا ئەو کاتەی ئاوی قەڵاکەیان بەتەواوی بڕی.

کۆمەڵکوژی:

دوای کەوتنی قەڵاکە، بە فەرمانی ڕاستەوخۆی شا عەباس، خانێ لێپ زێڕین و هەموو ئازادیخوازانی ناو قەڵاکە کۆمەڵکوژ کران.

٢-ژێنۆساید و سڕینەوەی هۆزی موکری (١٦١٠ز)

دوای داگیرکردنی قەڵای دمدم، شا عەباس بڕیاری دادا تەمبێیەکی مێژوویی بەسەر هۆزی **موکری** (لە ناوچەی مەهاباد، نەغەدە و ورمێ) بهێنێت کە پشتیوانییان لە خانێ لێپ زێڕین کردبوو:

فەرمانی جینۆساید:

شا عەباس فەرمانی دا بە پاکتاوکردنی سەرجەم پیاوان و بەهێزەکانی هۆزی موکری.

هەموو زەوی، ڕەز، وماڵومولکی کوردانی موکری زەوت **دەستبەسەرداگرتنی زەوییەکان:..........**، تا **"ئەشیرەتی ئەفشار"**کران و دران بە هۆزێکی تورکمانی لەسەر مەزهەبی شیعی بە ناوی پێکهاتەی دیمۆگرافی ناوچەکە بگۆڕێت.

٣-ڕاگواستنی گەورەی کوردان بۆ خۆراسان

یەکێک لە داڕێژراوترین سیاسەتەکانی شا عەباس، هەڵقەندنی ڕەگ و ریشەی کورد بوو لەسەر خاکی خۆیان:

کۆچپێکردنی زۆرەملێ:

تا ٤٠,٠٠٠ خێزانی کوردی (لە هۆزەکانی شادی، زەعفەرانلو، قەرەچۆڕلو و زیاتر لە ١٥,٠٠٠ کاوانلو) لە ناوچەکانی ئازەربایجانی ڕۆژئاوا، مەهاباد و سنە بەزۆر ڕاگواستران بۆ خۆراسان (باکووری ڕۆژهەڵاتی ئێران).

ئامانجی دووفاقی:

بەکارهێنانی جەنگاوەرە ٢. لاوازکردنی پێگەی دیمۆگرافیی کورد لەسەر سنوورەکانی عوسمانی لەسەر سنوورەکانی ڕۆژهەڵات لە بەرامبەر پەلامارە **"قەڵغانی بەرگری"**کوردەکان وەک خوێناوییەکانی هۆزەکانی دەریای خەزەر و ئەزبەکەکان.

شا عەبسی سەفەوی

٤-هەڵوەشاندنەوەی دەسەڵاتی میرنشینەکان

شا عەباس سیاسەتەکەی تەنیا شەڕی چەکداری نەبوو، بەڵکو سیستەمی ئۆتۆنۆمیی میرنشینەکانیشی لەناوبرد:

فەرمانڕەوایی زۆربەی میرنشینە کوردییەکانی دا دەست والی و حاکمە ئێرانی و قزڵباشەکان.

تەنیا بەشێک لە میرنشینی ئەردەڵان (لە سنە) مێنرایەوە، ئەویش دوای ئەوەی ناچار کران ببنە ملکەچی تەواوەتی و باجێکی قورس ڕادەستی دەرباری ئیسفەهان بکەن.

پوختەی قۆناغی سێیەم:

قۆناغی شا عەباسی سەفەوی، قۆناغی **تاوانی جەنگ، کۆمەڵکوژیی هۆزە کوردییەکان و دەستپێکی پەشێوی دیمۆگرافیی کوردستان** بوو لە ڕێگەی ڕاگواستنی زۆرەملێ بۆ خۆراسان کە شوێنەوارەکانی تا ئەمڕۆش بەدی دەکرێن.

قۆناغی دواتر

قۆناغی چوارەم (١٦٣٩ – ١٧٣٦ز) کە دەبێتە دوا قۆناغی پەیوەندییەکانی کورد و دەوڵەتی سەفەوی، لە دوای کۆچی دوایی شا عەباسی یەکەمەوە دەست پێ دەکات تا ڕووخانی بەتەواوەتیی دەوڵەتی سەفەوی لەسەر دەستی ئەفغانییەکان و سەرهەڵدانی نادر شای ئەفشار.

ئەم قۆناغە بە **دابەشبوونی فەرمیی کوردستان، لاوازبوونی ئۆتۆنۆمیی میرنشینەکان و سەرهەڵدانی ڕاپەڕینی نوێ** دەناسرێتەوە.

وردەکاریی جێبەجێبوونی ئەم قۆناغە:

١. پەیماننامەی قەسری شیرین (زەهاو) - ١٦٣٩ز

دوای دەیان ساڵ لە شەڕ وماڵوێرانی لەسەر خاکی کوردستان، لە سەردەمی **شا سەفیی سەفەوی** و سوڵتان مرادی چوارەمی عوسمانی، پەیماننامەی زەهاو ئیمزا کرا.

جێگیرکردنی سنوورەکان: بۆ یەکەم جار لە مێژوودا سنووری فەرمیی نێوان ئێران و عوسمانی دیاری کرا و **کوردستان بە فەرمی بەسەر دوو بەشدا دابەش بوو** (بەشی ڕۆژهەڵات بۆ سەفەوی و بەشەکانی تر بۆ عوسمانی).

کاریگەری لەسەر کورد: ئەم پەیماننامەیە هۆز و میرنشینە کوردییەکانی لە یەکتر دابڕی و ناوچە کوردییەکانی خستە ژێر چاودێرییەکی ئەمنیی زۆر توندتر لەلایەن دەرباری ئیسفەهانەوە.

٢. سیاسەتی دەستوەردانی ڕاستەوخۆ لە میرنشینی ئەردەڵان

سەفەوییەکان لەم قۆناغەدا وازیان لە شەڕی سەربازیی ڕاستەوخۆ هێنا و پەنایان بۆ دەستوەردانی سیاسی لە ناوخۆی میرنشینە کوردییەکان برد:

دابەشکردنی دەسەڵات:

لە **میرنشینی ئەردەڵان** (کە بنکەکەی لە شاری سنە بوو)، سەفەوییەکان مەرجیان دانابوو کە دەبێت میرەکان بە ڕەزامەندیی دەرباری سەفەوی دابنرێن.

کاتێک **هەڵوێستی سەربەخۆخوازانە** لەلایەن میرەکانەوە دەردەکەوت، سەفەوییەکان هێرشیان دەکردە سەر سنە و میرەکەیان دەگۆڕی یان بۆ ئیسفەهان دوریان دەخستەوە (وەک ئەوەی لەگەڵ میر هەڵۆ خان و خسرەو خان کرا).

چی لە میر هەڵۆ خان کرا؟

میر هەڵۆ خان (فەرمانڕەوای میرنشینی ئەردەڵان لە کۆتایی سەدەی ١٦ تا سەرەتای سەدەی ١٧) میرێکی زۆر بەهێز و سەربەخۆخواز بوو. ئەو قەڵاکانی (حەسەن ئاوا، مەریێ و زەڵم)ی بەهێز کرد و ئامادە نەبوو بەتەواوی باج و سەرانە بداتە شا عەباسی سەفەوی.

ڕووبەڕووبوونەوەی سەربازی:

شا عەباس چەندین جار سوپای ناردە سەر میر هەڵۆ خان، بەڵام بەهۆی بەهێزیی سەنگەرەکانی کوردەوە نەیتوانی بە ئاسانی بڕزێتە ناو ناوچەکە.

فێڵ و بە بارمتەگرتنی کوڕەکەی:

کاتێک شا عەباس نەیتوانی بە شەڕ بیبەزێنێت، فێڵێکی سیاسی بەکار هێنا. لە ڕێگەی نێوانگیرییەوە **خسرەو خان**ی کوڕی میر هەڵۆ خانی داوا کرد بۆ ئیسفەهان (پایتەختی سەفەوی) وەک "میوان و هاوپەیمان"، بەڵام لە ڕاستیدا وەک **بارمتە (گەرەنتی)** ڕایگرت.

تەسلیمبوون و دوورخستنەوە:

شا عەباس بە میر هەڵۆ خانی ڕاگەیاند: ڕادەست نەبێت، کوڕەکەی دەکوژێت. میر هەڵۆ خان بۆ پاراستنی گیانی کوڕەکەی و ڕێگریکردن لە وێرانکاریی سنە، دەستبەرداری دەسەڵات بوو لەساڵی ١٦١٦ز.

میر هەڵۆ خان ڕەوانەی ئیسفەهان کرا و لەژێر چاودێریی توند (لە جۆرێک لە **:کۆتایی ژیانی** دەستبەسەرداگرتنی ماڵەوەدا) هێڵدرایەوە تا لە کۆچپێکردندا هەر لەوێ کۆچی دوایی کرد.

چی لە خسرەو خان (خان ئەحمەد خان) کرا؟

دوای دوورخستنەوەی باوکی، شا عەباس خسرەو خانی کوڕی (کە بە **خان ئەحمەد خان** ناوبانگی دەرکرد) کردە میری ئەردەڵان، بەڵام بە مەرجێک کە لەژێر کۆنترۆڵی تەواوی سەفەویدا بێت.

مارەکردنی خوشکی شا

١٦١٥ز

شا عەباس بۆ ئەوەی خسرەو خان لەخۆی نزیک بکاتەوە و بیبەسێتەوە بە دەربارەکەیەوە، خوشکی خۆی لێ مارەکرد.

یاخیبوون و پەیوەندیکردن بە عوسمانی

١٦٣٦ز

دوای کۆچی دوایی شا عەباس، خان ئەحمەد خان هەستی کرد سەفەوییەکان بەتەواوی ئۆتۆنۆمییەکەی دەسڕنەوە. بۆیە یاخیبوونی ڕاگەیاند، باجی نەنارد بۆ ئیسفەهان و پەیوەندیی لەگەڵ عوسمانییەکان بەست بۆ وەرگرتنی پشتیوانی.

شکست و ژەهراویکردن

١٦٣٧ز

شا سەفیی سەفەوی سوپایەکی گەورەی نارده سەر سنە. خان ئەحمەد خان لە جەنگدا تووشی شکست بوو و ڕووی لە موسڵ و بەغدا کرد. دواتر بەهۆی دەستوەردانی نێوخۆیی و فێڵی دەرباری سەفەوییەوە، لە دەرەوەی نیشتمانەکەی خۆی بە **ژەهر** شەهید/کوژرا.

سەفەوییەکان بە بەکارهێنانی سیاسەتی **کەرتبوونی بنەماڵەیی، ژنژنە/بەشوودان، بارمتەگرتن، و :ئەنجام دواتر ژەهراویکردن** توانینیان دوو لە بەهێزترین سەرکردەکانی میرنشینی ئەردەڵان (باوک و کوڕ) لەسەر سەکۆی دەسەڵات لاببەن و سەربەخۆیی ڕاستەقینەی سنە و ئەردەڵان تێکبشکێنن.

٣-ڕاپەڕینی هۆزەکان و ناسەقامگیری (سەدەی ١٧ بۆ ١٨)

بەهۆی سەپاندنی باجی قورس، ڕاگواستنی بەردەوام و چەوساندنەوەی مەزهەبی، ناوچە کوردییەکان هەرگیز بەتەواوی لەژێر کۆنترۆڵی سەفەویدا ئارامییان بەخۆیەوە نەبینی:

ڕاپەڕینی کوردەکانی خۆراسان:

ئەو کوردانەی لە قۆناغی پێشووتردا بە زۆر ڕاگواسترابوونە خۆراسان، چەندین بار ڕاپەڕینیان دژی حاکمە ئێرانییەکان بردەپێش.

یاخیبوونی هۆزەکانی موکریان و لوڕستان:

هۆزە کوردییەکانی ناوچەی ورمێ، مەهاباد و ناوچەکانی لوڕستان بەردەوام هێرشیان دەکردە سەر بنکە و بارەگا سەربازییەکانی سەفەوی.

مەبەستت **ڕاپەڕین و یاخیبوونی کوردەکانی خۆراسانە** لە سەرەتای سەدەی ١٨دا (لە دوا قۆناغەکانی حکومڕانیی دەوڵەتی سەفەوی).

ئەم ڕاپەڕینە یەکێک بوو لە سەختترین و گرنگترین ئاڵۆزییەکان کە سەفەوییەکانی ڕووبەڕووی قەیرانی جدی کردەوە، چونکە ئەو کوردانەی کە شا عەباسی یەکەم بە زۆر ڕایگواستبوون بۆ خۆراسان تا وەک "قەڵغان" بەرگری لە دەوڵەتەکە بکەن، بەهۆی ستەم و چەوساندنەوەوە بوونە گەورەترین هەڕەشە لەسەر دەسەڵاتی ئیسفەهان.

لێرەدا بە وردیی هەموو لایەنەکانی ئەم یاخیبوونە دەخەینە ڕوو:

١-پاشخانی یاخیبوونەکە (بۆچی کوردەکان یاخی بوون؟)

دوای ئەوەی شا عەباس پتر لە ١٥,٠٠٠ تا ٤٠,٠٠٠ خێزانی کوردی بە زۆر لە ڕۆژهەڵاتی کوردستانەوە ڕاگواست بۆ خۆراسان (باکووری ڕۆژهەڵاتی ئێران):

ئەرکی قورس:

کوردەکانی هۆزی شادی، زەعفەرانلو و کاوانلو دەبوا بەردەوام شەڕی خوێناوی لەگەڵ پەلاماردەرە ئەزبەک و تورکمانەکان بکەن تا سنوورە ئێرانییەکان بپارێزن.

زیادبوونی باج و چەوساندنەوە:

لە دوا ساڵەکانی سەفەویدا (لە سەردەمی **شا سولتانی حوسێن**، والی و فەرمانڕەوا نێردراوەکانی سەفەوی لە مەشهەد و نیشابوور باجێکی قورسیان بەسەر کوردەکاندا سەپاند و سووکایەتییان بە نەریت و مافەکانیان دەکرد.

دارمانی متمانە:

کوردەکان هەستیان کرد سەفەوییەکان تەنیا وەک **"گۆشتی بەر فیشەک"** بەکاریان دەهێنن و هیچ مافێکیان پێ نادەن.

٢-دەستپێکی ڕاپەڕین لەسەر دەستی سەرکردە کوردییەکان (١٧١٤ - ١٧١٩ز)

لە ساڵانی ١٧١٤ تا ١٧١٩ز، بێزاربوونی کوردەکان گەیشتە لوتکە و ڕاپەڕینێکی بەرفراوان بە ڕێبەری سەرۆک هۆزەکانی وەک **میر ئیسماعیل زەعفەرانلو** و سەرکردەکانی تری کورد لە ناوچەکانی قوچان، شیروان، دەرگەز و چناران بەرپا بوو.

دەرکردنی حاکمە سەفەوییەکان

١٧١٤ز

جەنگاوەرانی کورد هێرشیان کردە سەر بارەگاکانی دەوڵەت لە قوچان و شیروان، والی و فەرمانڕەوا سەفەوییەکانیان دەربڕی و ناوچەکەیان لە ژێر ڕکێفی ئیسفەهان دەرهێنا.

تێکشکاندنی یەکەم سوپای سەفەوی

١٧١٥ز

شا سولتانی حوسێن سوپایەکی گەورەی بە سەرکردایەتی "سەفی قولی خان" (والی مەشهەد) نارد بۆ داپڵۆسینی کوردەکان. لە جەنگێکی سەختدا، کوردەکانی خۆراسان سوپای سەفەوییان بەتەواوی تێکشکاند و فەرماندەی سوپاکەیان کوشت.

کۆنترۆڵکردنی باکووری خۆراسان

١٧١٩ز

کوردەکان دەسەڵاتی خۆیان بەسەر تەواوی ناوچە ستراتیژییەکانی باکووری خۆراساندا چەسپاند و پەیوەندیی ئیسفەهانیان لەگەڵ مەشهەد و سنوورەکانی ڕۆژهەڵات پچڕاند.

یاخیبوونی کوردەکانی خۆراسان بڕبڕەی پشتی دەسەڵاتی سەفەوییەکانی شکاند:

لاوازبوونی سەربازی:

سەفەوییەکان بەشێکی زۆری توانا و سوپاکەیان لە هەوڵی سەرکوتکردنی کوردەکانی خۆراساندا لەدەستدا و سەرکەوتوو نەبوون.

کەوتنی سنوورەکان:

بەهۆی سەرقاڵبوونی سەفەوییەکان بە یاخیبوونی کوردەکانەوە، هۆزە ئەفغانییەکان (بە ڕێبەرایەتی مەحموودی ئەفغانی) لە ڕۆژهەڵاتەوە هێرشیان کردە سەر ئێران.

ڕەتکردنەوەی بەرگری لە سەفەوی:

کاتێک ئەفغانییەکان لە ساڵی ١٧٢٢ز بەرەو پایتەخت (ئیسفەهان) ڕۆیشتن، شا سولتانی حوسێن داوای هاوکاریی لە کوردەکانی خۆراسان کرد، بەڵام کوردەکان بەهۆی ئەو داپڵۆسینەی سەفەوی، ئامادە نەبوون تاقە سەربازێکیش بنێرن بۆ پاراستنی تاج و تەختی سەفەوی.

٤-ئەنجامی یاخیبوونەکە

ڕاپەڕینی کوردەکانی خۆراسان بە کردار یەکێک بوو لە هۆکارە سەرەکییەکانی **ڕووخانی ئیمپراتۆریەتی سەفەوی** لە ساڵی ١٧٢٢ز.

دوای داڕمانی سەفەوییەکان، کوردەکانی خۆراسان بوونە هێزێکی ناوچەیی سەربەخۆ لە باکووری ڕۆژهەڵاتی ئێراندا، تا ئەوکاتەی **نادر شای ئەفشار** دەسەڵاتی گرتە دەست و هەوڵی دادەوە لەگەڵیاندا ڕێبکەوێت یان دووبارە ڕامیان بکات.

لە قۆناغی کۆتایی دەوڵەتی سەفەویدا (سەدەی ١٧ تا سەرەتای سەدەی ١٨)، هاوشانی ڕاپەڕینی کوردەکانی خۆراسان، ناوچەکانی **موکریان (باڵای ڕۆژهەڵاتی کوردستان)** و **لوڕستان (باشووری ڕۆژهەڵاتی کوردستان)** بوونە گۆڕەپانی یاخیبوون و نارەزایەتیی سەختی هۆزە کوردییەکان.

ئەم یاخیبوونی هۆزانە بەهۆی سیستەمی باجگرتنی قورس، هەوڵی سڕینەوەی مەزهەبی و ئۆتۆنۆمیی خۆجێیی، و داڕمانی ڕەوایەتیی دەرباری ئیسفەهان سەریان هەڵدا.

لێرەدا بە وردیی ڕووداو و تایبەتمەندییەکانی یاخیبوونی ئەم دوو ناوچەیە ڕوون دەکەینەوە:

١-یاخیبوونی هۆزەکانی موکریان (ناوچەکانی مەهاباد، ورمێ، بۆکان و شنۆ)

دوای کۆمەڵکوژیی گەورەی هۆزی موکری لە سەردەمی شا عەباسی یەکەم (دوای جەنگی قەڵای دمدم) و بەخشینی زەوییەکانیان بە هۆزی ئازەریی ئەفشار، ناوچەی موکریان هەرگیز بەتەواوی ئارام نەبووەوە.

تۆڵەکردنەوە و گەڕاندنەوەی زەوییەکان:

لە نێوان ساڵانی ١٦٦٠ تا ١٧٢٠ز، هۆزە کوردییەکانی موکریان ڕاپەڕینێکی پارتیزانیی بەرفراوانیان دژی سەربازگە سەفەوییەکان و هۆزی ئەفشار بەرپا کرد. ئامانجی سەرەکییان سەندنەوەی زەوی و ڕەزە زەوتکراوەکانیان بوو.

ڕەتکردنەوەی دانانی والیی ئێرانی:

شاکانی کۆتایی سەفەوی (وەک شا سلێمان و شا سولتانی حوسێن) هەوڵیان دا حاکمی دەربار لە مەهاباد و ناوچەکە دابنێن، بەڵام جەنگاوەرانی موکریان چەندین بار والییە نێردراوەکانی ئیسفەهانیان دەردەکرد یان دەیانکوژتن.

کردنەوەی بەرەی نوێ دەگەڵ عوسمانی:

موکرییەکان سودیان لە لاوازیی دەوڵەتی سەفەوی وەرگرت و لەگەڵ سەرکردە کوردییەکانی باکوور و بەغدا ڕێککەوتنی سەربازییان بەست، بەمەش کۆنترۆڵی ئیسفەهانیان لە دەشتی ورمێ و موکریان بەتەواوی لاواز کرد.

٢-یاخیبوونی هۆزەکانی لوڕستان (لوڕ و کەلهوڕ و فەیلی)

ناوچەی لوڕستان و کرماشان، بەهۆی نزیکییان لە پایتەختی سەفەوی (ئیسفەهان)، بەبەردەوامی لەژێر چاودێری و گوشاری توندی حکومەتی ناوەندیدا بوون.

ڕاپەڕینی هۆزەکانی لوڕی بچووک (فەیلی)

١٦٩٥ز - ١٦٨٠

بەهۆی سەپاندنی باجی قورس بەسەر ئاژەڵداران و جووتیاراندا، هۆزە فەیلی و لوڕییەکان لە دژی والیی نێردراوی سەفەوی یاخی بوون. ئەوان ڕێگە بازرگانی و ئەمنییەکانی نێوان ئیسفەهان و بەغدایان بڕی.

شکستی هێرشی سەربازیی سەفەوی لە کرماشان

١٧٠٥ز

دەرباری سەفەوی هێزێکی گەورەی بۆ داپڵۆسینی هۆزەکانی کەلهوڕ و لوڕ ڕەوانە کرد، بەڵام جەنگاوەرانی چیاکانی زاگرۆس بە بەکارهێنانی جەنگی پارتیزانی سوپای سەفەوییان لە دۆڵەکاندا تێکشکاند.

ڕاگەیاندنی سەربەخۆیی فەرماندەیی فەیلی

١٧٢٠ز

لە بەروبامی دارمانی سەفەویدا، **عەلی مەردان خانی فەیلی** (والی لوڕستان) بەکردار ڕایگەیاند کە دەسەڵاتی ئیسفەهان بەسەر ناوچەکانیاندا ناچەسپێت و حوکمرانیی سەربەخۆیان لە لوڕستان و ئیلام دامەزراند.

٣-لێکەوتە مێژووییەکانی یاخیبوونی موکریان و لوڕستان

ئەم یاخیبوونانە تەنیا نارەزایەتیی ناوچەیی نەبوون، بەڵکو کاریگەریی قووڵیان لەسەر نەخشەی سیاسیی ئێرانی ئەو سەردەمە بەجێهێشت:

داپرانی باشوور و ڕۆژئاوای دەوڵەت:

سەفەوییەکان بەتەواوی کۆنترۆڵی ڕێگا بازرگانی و سەربازییەکانی سەر سنووری عوسمانیی لە دەستدا (لە ورمێوە تا لوڕستان).

پەرتەوازەبوونی سوپای سەفەوی:

پاشایەتیی سەفەوی بەشێکی زۆری بودجە و سوپاکەی لە جەنگی چیاکانی موکریان و لوڕستاندا فەوتاند، کە ئەمەش هەلی زۆرمەند بۆ سەرکەوتنی ئەفغانییەکان لە ئیسفەهان ڕەخساند.

سەرهەڵدانی خانییە ناوچەییەکان:

لە دوای ڕووخانی سەفەوی، بنەماڵە و سەرۆک هۆزەکانی موکریان و لوڕستان (وەک والییەکانی فەیلی) بوونە فەرمانڕەوای سەمەربەخۆی ناوچەکانی خۆیان بۆ دە ساڵان.

دوای دارمانی دەوڵەتی سەفەوی لە ساڵی **١٧٣٦**زدا، ئێران چوو ناو قۆناغێکی نوێی پڕ لە ئاڵۆزی و جەنگەوە لەسەر دەستی **نادر شای ئەفشار (دامەزرێنەری دەوڵەتی ئەفشاری)** و دواتریش **زەندییەکان** و **قاجارییەکان**.

ناسراوە (سەدەی ١٨ تا سەرەتای سەدەی ٢٠)، کە **"قۆناغی ئەفشاری، زەندی و قاجاری"**ئەم قۆناغە بە تێیدا دژایەتیکردنی کوردان لە فۆرمی هێرشی وێرانکەر، کۆچپێکردنەوە و لەناوبردنی ڕاستەوخۆی میرنشینەکاندا بەردەوام بوو.

وردەکاریی ئەم قۆناغە نوێیە بەم شێوەیە:

سەردەمی نادر شای ئەفشار (١٧٣٦ – ١٧٤٧ز): هێرشی وێرانکەر و باجی قورس

نادر شا دەیەویست دەوڵەتێکی سەربازیی زەبەلاح لە تەواوی ناوچەکەدا دامەزرێنێت، بۆیە ناوچە کوردییەکانی کردە قوربانیی چاوبرسێتییە سەربازییەکەی:

سەرکوتکردنی توندی موکریان و سنە:

نادر شا چەندین هەڵمەتی سەربازیی وێرانکەری بۆ سەر ناوچەکانی ئەردەڵان (سنە)، موکریان و کرماشان بردەپێش بۆ کۆکردنەوەی سەرباز و باجی قورس بۆ جەنگەکانی لەگەڵ عوسمانی و هیندستان.

ڕاگواستنەوەی نوێ بۆ خۆراسان:

نادر شا هەزاران خێزانی تر لە هۆزە کوردییەکانی زاگرۆسی (وەک کەلهوڕ، زەنگەنە و لەک) بەزۆر گواستەوە بۆ خۆراسان تا هێزی چەکداری خۆی لە باکووری ڕۆژهەڵات پێ بەهێز بکات.

سەردەمی کەریم خانی زەند (١٧٥١ – ١٧٧٩ز)

هەلی زێرین بەڵام بەکارهێنان:

.کەریم خانی زەند، کە سەرکردەیەکی کورتخایەنی ئێران بوو، خۆی لە هۆزی **لەک (لکی/کوردی)** بوو

ڕەفتاری ئەو بەراورد بە دەسەڵاتدارانی دیکەی ئێران لەگەڵ کوردان نەرمتر بوو و ئارامییەکی کاتیی بۆ کوردستان گەڕاندەوە.

بەڵام زەندییەکان نەیانتوانی دەوڵەتێکی نەتەوەیی یان مافی درێژخایەن بۆ کورد دابین بڕێژن و دوای مەرگی کەریم خان، هۆزە ئێرانییەکان بە خێرایی کێشەی نێوخۆییان دروست کردەوە.

سەردەمی قاجارییەکان (١٧٨٩ – ١٩٢٥ز)

لەناوبردنی میرنشینە کوردییەکان:

لەگەڵ هاتنەسەرکاری ئاغا محەمەد خانی قاجار و پاشاکانی دواتری قاجار، سیاسەتی سڕینەوەی ئۆتۆنۆمیی کورد گەیشتە کۆتاییەکەی:

لەناوبردنی میرنشینی ئەردەڵان

١٨٦٧ز

شاهانی قاجار (ناسرەدین شا) بە فەرمی دوایین میرنشینی کوردیی ڕۆژهەڵاتیان

هەڵوەشاندەوە و حاکمێکی ئێرانیی جێنشینی قاجارییان لە سنە دانا، بەمەش **(میرنشینی ئەردەڵان لە سنە** کۆتایی بە ئۆتۆنۆمییسەدان ساڵەی ئەردەڵان هێندرا.

سەرکوتکردنی ڕاپەڕینی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری

١٨٨٠ز

کاتێک شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری ڕاپەڕینی بۆ یەکخستنی کوردی ڕۆژهەڵات و باکوور بەرپا کرد، سوپای قاجار بە یارمەتی هۆزە نا-کوردییەکان بەشێوەیەکی زۆر دڕندانە ناوچەکانی ورمێ و ساوجبلاغ (مەهاباد)یان داپڵۆسی و سەدان گوندیان سووتاند.

٢-ڕاهێنانی زوڵمی سیاسی بەرەو سەردەمی نوێ

ئەم قۆناغە زەمینەی ڕەخساند بۆ سەرهەڵدانی حکومەتی مۆدێرنی ئێرانی لە سەردەمی **ڕەزا شای پەهلەوی ١٩٢٥**

قاجارییەکان سیستەمی کۆنی میرنشینە کوردییەکانیان بەتەواوی تێکشکاند.

ناوچە کوردییەکان لە ناوەندپەرستیی تاراندا ڕام کران و کرانە ناوچەی پەراوێزخراو بەبێ هیچ مافێکی ڕەسمی یان بەڕێوەبەریی سەربەخۆ.

کەریم خانی زەند

قۆناغی پێنجم (سەدەی بیستەم: سەردەمی دەسەڵاتی پەهلەوی ١٩٢٥ – ١٩٧٩ز)

دوای ڕووخانی قاجارییەکان و هاتنەسەرکاری **ڕەزا شای پەهلەوی**، دژایەتیکردنی کورد لە دەوڵەتێکی لەم قۆناغەدا تاران. خێڵەکیی پاشایەتییەوە گۆڕا بۆ **دژایەتییەکی دامەزراوەیی و مۆدێرنی دەوڵەت**ی لەسەر بنەمای **شۆڤێنیزمی فارسی** پەیڕەو کرد(Nation-State) "سیاسەتی "دەوڵەت-نەتەوە.

وردەکارییە سەرەکییەکانی سەردەمی پەهلەوی بەرامبەر بە کورد:

١-سەردەمی ڕەزا شا (١٩٢٥ – ١٩٤١ز): ئاسیمیلاسیۆن و سڕینەوەی ناسنامە

ڕەزا شا سیاسەتی "یەک نەتەوە، یەک زمان، یەک پۆشاک"ی بەسەر تەواوی پێکهاتەکاندا سەپاند:

قەدەغەکردنی زمان و کەلتوور:

خوێندن، نووسین و ئاخاوتن بە زمانی کوردی لە قوتابخانە و دامودەزگا حکومییەکان بەتەواوی قەدەغە کرا. تەنانەت پۆشینی **بەرگی کوردی** سزا بۆ دیاری کرا و ناچارکران پۆشاکی ڕاستەوخۆی ئێرانی (کڵاوی پەهلەوی) بپۆشن.

تیرۆرکردنی سەرکردەکان (سیمکۆی شکاک ١٩٣٠ز):

کاتێک **سیمکۆی شکاک** ڕاپەڕینی بۆ مافی کورد بەرپا کرد، حکومەتی ئێرانی لە ڕێگەی داوەتکردنی بۆ دانوستان و بەخشینی "بەڵێنی درۆینە" لە شاری ئۆشنۆیە (شنۆ) بە داو خستیان و تیرۆریان کرد.

گۆڕینی ناوی شارە کوردییەکان:

ناوی زۆرێک لە شار و شوێنە مێژووییەکانی کوردستان گۆڕدران بۆ ناوی فارسی (بۆ نموونە: مەهاباد کرایە *ساوجبلاغ*، و سەڵماس کرایە *شاپوور*).

سمکۆی شکاک [باوکی مارشەمحون و ئاسوریەکان]

٢-کۆماری مەهاباد و لەسێدارەدانی پێشەوا قازی محەمەد (١٩٤٦ز)

دوای لادانی ڕەزا شا و سستبوونی ناوەند لە کاتی جەنگی جیهانیی دووەمدا، کوردانی ڕۆژهەڵات یەکەم کۆماری سەربەخۆیان لە ساڵی ١٩٤٦ لە شاری مەهاباد بە ڕێبەرایەتی **پێشەوا قازی محەمەد** ڕاگەیاند.

ڕووخاندنی کۆمارەکە:

دوای پاشەکشەی هێزەکانی سۆڤیەت، سوپای ڕژێمی محەمەد ڕەزا شای پەهلەوی هێرشی کردە سەر ناوچەکە و کۆمارەکەی داگیر کرد.

لە سێدارەدان لە چوارچرا:

لە **٣١ی ئاداری ١٩٤٧**، پێشەوا قازی محەمەد و حەمەحسێن خانی سەدری قازی و ئەبولقاسم قازی لە مەیدانی چوارچرای مەهاباد لەسێدارە دران، و سەدان ڕۆشنبیر و جەنگاوەری کورد دەستبەسەر و زیندانی کران.

چوار چرا

قازی محەمەد و هاوەلانی

٣-سەردەمی محەمەد ڕەزا شا و نسکۆی ٧٥ (١٩٤١ – ١٩٧٩ز)

ی بۆ سەرکوتکردنی دەنگی (SAVAK) محەمەد ڕەزا شا (دوا پاشای پەهلەوی) دەزگای ئەمنیی سەواک ڕۆشنبیران و ڕێکخراوە کوردییەکان دامەزراند:

ڕاپەڕینی چەکداریی دیوانی حیزبی دێموکرات

١٩٦٧ - ١٩٦٨ز

زنجیرەیەک لە گەنجان و تێکۆشەرانی کورد (وەک شەرەفکەندی و مەلا ئاوینە) یاخیبوونیان بەپێی جەنگی پارتیزانی دەست پێ کرد، بەڵام ڕژێمی پەهلەوی بە بەکارهێنانی سەربازگەی قورس داپڵۆسینی و سەرکردەکانیانی کوشت.

پەیماننامەی جەزائیر و خیانەت لە باشووری کوردستان

١٩٧٥ز

محەمەد ڕەزا شا لەگەڵ سەدام حسین ڕێککەوتنی جەزائیری ئیمزا کرد. شای ئێران دەستبەرداری پشتیوانیی ڕێکخراوەیی لە شۆڕشی ئەیلوول لە باشووری کوردستان بوو لە بەرامبەر وەرگرتنی دەستکەوتی ئاو لە شەتولعەرەب، کە بووە هۆی نسکۆ و ئاوارەبوونی سەدان هەزار کوردی باشوور بۆ ئێران.

شۆرشی دکتۆر

شۆڕشی دکتۆر عەبدولڕەحمان قاسملوو و خەباتی چەکداری و سیاسیی حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران لە دوای شۆڕشی گەلانی ئێران (١٩٧٩)، یەکێکە لە سەردەمە زۆر زێڕین و لە هەمان کاتدا خوێناویترین قۆناغەکانی مێژووی ڕۆژهەڵاتی کوردستان.

دکتۆر قاسملوو بە هۆی بیرکردنەوەی هاوچەرخ، دیپلۆماسی و دارشتنی دروشمی

توانی کێشەی کورد لە خەباتێکی ناوچەییەوە بگوازێتەوە **"دێموکراسی بۆ ئێرانئێتۆنۆمی بۆ کوردستان** بۆسەکۆنێودەوڵەتییەکان.،،،،،،،،،،،،،،،،،،

لێرەدا بە وردیی قۆناغەکانی ئەم شۆڕشە و بەرەنگاربوونەوەی لەگەڵ دەسەڵاتی نوێی ئێران دەخەینە ڕوو:

١-سەرەتای شۆڕش و فەتوای "جیهاد"ی خومەینی (١٩٧٩ز)

دوای ڕووخانی ڕژێمی پەهلەوی، کوردانی ڕۆژهەڵات بە ڕێبەرایەتی دکتۆر قاسملوو بەشدارییان لە شۆڕشەکەدا کرد بە هیوای بەدەستهێنانی مافە نەتەوەییەکانیان:

شکستی دانوستانەکان:

دکتۆر قاسملوو هەوڵی دا لە ڕێگەی دیالۆگەوە لەگەڵ دەسەڵاتدارانی نوێی تاران مافی ئۆتونۆمی بۆ کوردستان دەستەبەر بکات، بەڵام دەسەڵاتی ئیسلامی ئامادە نەبوو هیچ مافێک بە کورد بدات.

فەتوای جیهاد (ئابی ١٩٧٩ز):

ئایەتوڵڵا خومەینی بە فەرمی **فەتوای جیهادی** لە دژی کورد و حیزبی دێموکرات دەرکرد و کوردەکانی بە "کافر و جوداخواز" ناوزەد کرد.

هێرشی بەرفراوان:

سوپا و سوپای پاسداران ڕەوانەی شارەکانی پاوە، سنە، مەهاباد، و سەقز کران، کە بووە هۆی ڕوودانی شەڕی خوێناوی و بەکارهێنانی فڕۆکە و تۆپخانەی قورس لە دژی هاوڵاتییانی مەدەنی.

٢-"دادگاییکردنی کێڵگەیی لەسەر دەستی "خەلخالی

لەگەڵ چوونی سوپا بۆ شارە کوردییەکان، **سادق خەلخالی** (ناسراو بە ڕاهێنەری سێدارە) وەک حاکمی شرعی نێردرا بۆ کوردستان:

خەلخالی لە شارەکانی پاوە، سنە، مەهاباد و ورمێ دادگاییکردنی بێ دادوەری (چەند خولەکی) ئەنجام دەدا.

بە سەدان گەنج، ڕۆشنبیر و چالاکوانی کورد بەبێ مافی بەرگریکردن لە سێدارە دران یان گوللەباران کران.

٣-خەباتی چەکداری و بەڕێوەبردنی ناوچە ئازادکراوەکان (١٩٨٠ – ١٩٨٨ز)

لە وەڵامی ئەم داپڵۆسینەدا، دکتۆر قاسملوو خەباتی چەکداریی پێشمەرگەی ڕێکخستەوە:

ڕزگارکردنی ناوچەکان:

پێشمەرگەکانی حیزبی دێموکرات و کۆمەڵە توانییان بەشێکی زۆری چیاکان و گوندەکانی ڕۆژهەڵاتی کوردستان لە دەستی هێزەکانی ئێران ئازاد بکەن.

دیپلۆماسیی بەهێز:

دکتۆر قاسملوو پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکانی بەکارهێنا تا دەنگی مەزڵومیەتی کورد بگەیەنێتە پەرلەمانی ئەورووپا و ڕێکخراوە جیهانییەکان.

جەنگی ئێران و عێراق:

لە سەردەمی جەنگی ٨ ساڵەی ئێران و عوسمانی/عێراق، دەسەڵاتی ئێرانی فشارێکی زۆرتری خستە سەر ڕۆژهەڵات تا بەتەواوی سنوورەکان سەرکوت بکات.

٤-تیرۆرکردنی دکتۆر قاسملوو لە ڤییەننا (١٣ی تەممووزی ١٩٨٩ز)

دوای کۆچی دوایی خومەینی، دەسەڵاتدارانی ئێرانی (کە ئەوکات ڕەفسەنجانی سەرۆک کۆمار بوو) پەیامی ئاشتی و دانوستانیان بۆ دکتۆر قاسملوو نارد.

باشترین دکتۆری کورد

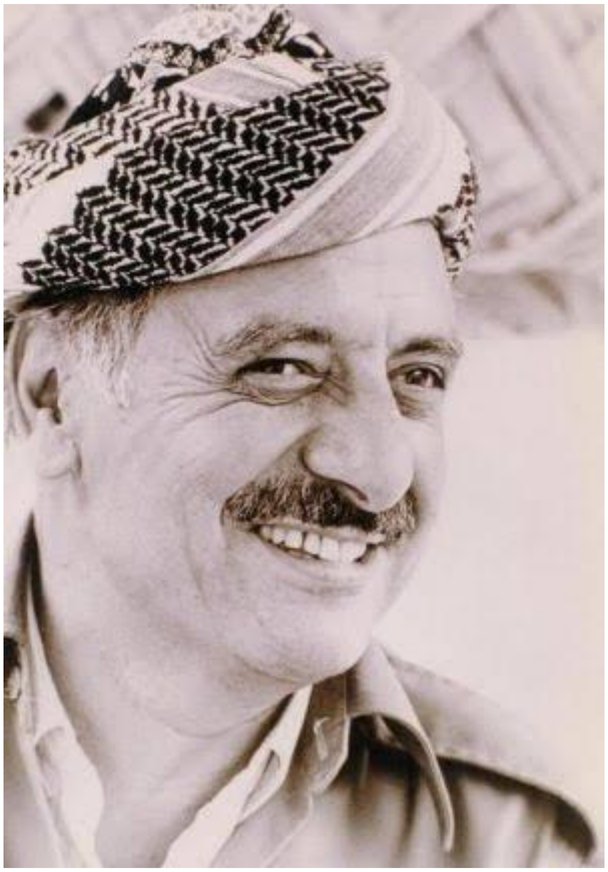

عەبدەلرەحمان قاسملۆیە

دەستپێکی دانوستانی نهێنی

٣٠ی کانوونی دووەمی ١٩٨٨ز

دکتۆر قاسملوو بە مەبەستی ڕێگریکردن لە خوێنڕشتن، داواکاری دانوستانی لەگەڵ نوێنەرانی حکومەتی ئێرانی لە ئەورووپا قبوڵ کرد.

تاوانی تیرۆرکردن لە ڤییەننا

١٣ی تەممووزی ١٩٨٩ز

لە شاری ڤییەننا (نەمسا)، لە کاتی بەڕێوەچوونی گەڕی سێیەمی دانوستانەکان لە سەر مێزی گفتوگۆ، نوێنەرە دیپلۆماتکارە ئێرانییەکان (دەستەی تیرۆری ڕژێم) چەکیان دەرهێنا و **دکتۆر قاسملوو، عەبدوڵلا قادري ئازەر و فازڵ ڕەسووڵ**یان تیرۆر کرد.

دەربازبوونی کوژەرەکان

پاش تاوانەکە

حکومەتی نەمسا بەهۆی گوشاری سیاسی و ئابووریی دەسەڵاتی ئێرانەوە، ڕێگەی دا کوژەرە ئێرانییەکان (لەوانە جەعفەر سەحرارودی) بە ئاسانی بگەڕێنەوە بۆ تاران بەبێ دادگاییکردن.

ڕێگای تر

لەپاڵ داپڵۆسینی سەربازی و سیاسی، دزین و داگیرکردنی فەرهەنگ، ئەفسانە و بۆنە مێژووییەکان (وەک نەورۆز) یەکێک بووە لە کارامەترین و بێدەنگترین چەکەکان کە لە سەدەی بیستەمەوە لەلایەن نەتەوەگەرایی فارسی (بەتایبەت لە سەردەمی پەهلەوی بەدواوە) پەیڕەو کراوە.

یان دزینی ناسنامە ناسراوە. **(داگیرکاریی کەلتووری**"ئەم پرۆسەیە لە زانستی کۆمەڵناسیدا بە

لێرەدا بەوردەکارییەوە باس لەسەر شێوازەکانی ئەم دزینە دەکەین:

١-بەفارسکردنی ڕێوڕەسمی نەورۆز:

نەورۆز لە بنەڕەتدا جەژنێکی کەلتووریی زاگرۆسی-میدییە کە پەیوەستە بە زەوی، کشتوکاڵ، گۆڕانی وەرزەکان و ئازادی لە دەست زۆرداران. بەڵام دەسەڵاتداری ئێرانی ئەم جەژنەیان بەم شێوەیە دزیوە:

سڕینەوەی هێمای ئازادی و ڕاپەڕین:

لە کەلتووری کوردیدا، نەورۆز بەڕاستەوخۆ پەیوەستە بە داستان و ڕاپەڕینی **کاڵەی ئاسنگەر** لە دژی چەوسێنەریی **زەحاک** و داگیرساندنی ئاگر لەسەر لوتکەی چیاکان وەک نیشانەی ئازادی. بەڵام لە ڕێوایەتی فارسیدا، نەورۆز تەنها کەم کرایەوە بۆ جەژنێکی پاشایەتی و سەری ساڵ لە کۆشکی شاکاندا.

قەدەغەکردنی ئاگری چیاکان:

حکومەتە یەک لە دوای یەکەکانی ئێران بەبەردەوامی ڕێگرییان کردووە لە ئاگرهەڵکردنی گشتی لەسەر لوتکەی چیاکان و بەستنی هەڵپەرکێی بەکۆمەڵ (کە ڕەمزی یەکگرتوویی کوردە)، و هەوڵیان داوە نەورۆز بپووکێننەوە بۆ دانیشتنی ناو ماڵ و جەژنێکی بێدەنگ.

٢-بەفارسکردنی ئەفسانە و کەسایەتییە مێژووییەکان:

بەشێکی زۆری ئەفسانە و داستانەکانی ناو زاگرۆس و نیوچەی کوردان لێنێردراون و بە ناوی فەرهەنگی فارسی تۆمار کراون:

شاهنامەی فیردەوسی:

زۆرێک لە مێژوونووسان و فیلۆلۆجیستەکان ئاماژە بەوە دەکەن کە چەمک، ئەفسانە و چیرۆکەکانی ناو شاهنامە (وەک زەحاک، فەریدون، کاوە، و ڕۆستەم) لەسەر بنەمای ئەفسانە و کەلەپووری زاگرۆسی (میدی و کوردی) داڕێژراون، بەڵام فیردەوسی و دواتریش دەوڵەتی ئێرانی هەموو ئەو "ئەفسانانەیان کردە بەشێک لە "شانازیی نەتەوەیی فارسی.

کەیخوسرەو و مادەکان:

سەرکردە و پادشاکانی ماد (کە پێشینەی مێژوویی کوردن) لە مێژوونووسیی ئێرانیی مۆدێرندا کراونەتە پاشای فارسی، و سڕینەوە بۆ ڕۆڵی سەربەخۆی میدییەکان لەناو مێژوودا کراوە.

٣-"ناوزەدکردنی زمانی کوردی وەک "زاراوەیەکی فارسی

یەکێک لە مەترسیدارترین شێوازەکانی دزینی فەرهەنگ، داڕشتنی تیۆری زانستیی درۆینە بوو لەلایەن ئەکادیمیستەکانی دەرباری پەهلەوی:

ڕەتکردنەوەی سەربەخۆیی زمانی کوردی:

ڕەوا نەکردنی زمانی کوردی وەک زمانێکی سەربەخۆی کۆن. ئەوان بەبەردەوامی لە قوتابخانە و فەرهەنگەکاندا بانگەشەی ئەوەیان دەکرد کە *"کوردی زمان نیست، بلکە لهجەای لە زبان فارسی اس"* (کوردی زمان نیست، بەڵکو زاراوەیەکی زمانی فارسییە).

پەکخستنی ئەدەب:

دەستبەسەرداگرتنی بەرهەمە ئەدەبی و فۆلکلۆرییەکانی ناوچەی هەورامان، لوڕستان و موکریان و لێکدانەوەیان وەک پارچەیەک لە کەلتووری ئێرانی-فارسی.

٤-تاڵانکردن و بەناسیۆنالیزەکردنی مۆسیقا و جلوبەرگ

مۆسیقای ڕەسەن:

مەقام و ڕیتمە مۆسیقییەکانی زاگرۆس (وەک هۆرە، سیاچەمانە، و بەیتەکان) یان پەراوێز خراون یان لەژێر ناوی "مۆسیقای سنەتیی ئێرانی"دا بەبێ ناوهێنانی ناسنامە کوردییەکەی تۆمار کراون.

کەلەپوور و ئاسەوارەکان:

ئاسەوارە مێژووییەکانی ناوچەکانی وەک کرماشان (تاق و بستان)، ئیلام، و سنە بەبەردەوامی وەک ئاسەواری تەواو ئێرانی-فارسی نیشانی جیهان دەدرێن، لە کاتێکدا دانیشتووان و دروستکەرانی ئەو ناوچانە کورد بوون.

سیاسەتی کەمکردنەوەی هەژمون

ئێران و دەوڵەتە ناوچەییەکان بە چەند ڕێگەی سەرەکی هەوڵیان داوە یان دەدەن

لورەکان لە جەستەی نەتەوەیی کورد جودا بڕوانن:

١-جیاکردنەوەی زمانی و ئاخاوتن

لە ڕووی زمانەوانییەوە، زمانی لوری (کە چەندین شێوەزاری وەک لوری باکوور، لوری باشوور و بەختیاری دەگرێتەوە) کەوتووەتە نێوان دیالێکتەکانی کوردی (بە تایبەت لەکی و کەلهوڕی/فەیلی) و زمانی فارسی.

ڕوانگەی فەرمیی ئێران:

دەزگا فەرمی و زانکۆییەکانی ئێران، لوری وەک «دیالێکتێکی کۆنی

فارسی» یان وەک «زمانێکی ئێرانیی سەربەخۆ» دەناسێنن، بۆ ئەوەی ڕەگوڕیشەی بەستنەوەیان بە کوردەوە بە تەواوی بپچڕێنن.

واقیعی زمانی:

سنوری نێوان شێوەزاری **لەکی**، **فەیلی (کەلهوڕی) و لوری** ئەوەندە لێک نزیک و بەستراوەن کە زۆرجار جیاکردنەوەیان لە ڕووی زمانییەوە دژوارە و گواستنەوەیەکی ئاسایی دیالێکتییە لە ناوچەکەدا.

٢-سیاسەتی پەرتکە و زاڵبە لەژێر سایەی مێژوودا

دەوڵەتە یەک لەدوای یەکەکانی ئێران (بە تایبەت لە سەردەمی پەهلەوی و دواتریش کۆماری ئیسلامی) هەمیشە هەوڵیان داوە ناسنامەی خێڵەکی و هەرێمیی لورەکان (بەختیاری، کۆهگیلۆیە، بوێرئەحمەد) زەق بکەنەوە.

بە دروستکردنی پارێزگای جیاواز (وەک پارێزگای لورستان، بەختیاری، کۆهگیلۆیە) و جیاکردنەوەیان لە پارێزگاکانی وەکو کوردستان و کرماشان، سنوورێکی جوگرافی و ئیدارییان لە نێوان کورد و لوردا دروست کرد.

٣-بەکارهێنانی مەزهەب وەک فاکتەری یەکخستن

بە پێچەوانەی زۆربەی ناوچەکانی تری کوردستان کە سوننەمەزهەبن، زۆربەی هەرە زۆری لورەکان **شیعەمەزهەبن**.

دەوڵەتی ئێران فاکتەری «مەزهەبی شیعە»ی وەک ئامرازێک بەکار هێناوە بۆ بەستنەوەی لورەکان بە ناوەند (تاران) و دروستکردنی جیاوازی لەگەڵ بەشەکانی تری کوردستان (کە زیاتر سوننەن یان یارسانن)، تا هەستی هاوبەشی نەتەوەیی لاواز بکات.

٤-بێبەشکردنی بزووتنەوەی ڕۆشنبیریی لوری

لە ناوچە لورنشینەکاندا، ڕێگە بە دروستبوونی ناوەندی سەربەخۆی ڕۆشنبیری یان حیزبی نەتەوەیی کوردانە نادەرێت.

ئەو نووسەر و لێکۆڵەرانەی کە جەخت لەسەر کوردبوونی لورەکان یان مێژووی هاوبەشیان (وەک ئاتابەگەکانی لورستان) دەکەنەوە، ڕووبەڕووی گوشار و سانسۆر دەبنەوە.

ڕوانگەی مێژوویی و هاوچەرخ

لە ڕووی مێژووییەوە:

لە زۆربەی سەرچاوە مێژووییە ئیسلامی و ڕوانگە کۆنەکاندا (وەک *شەرەفنامەی شەرەفخانی بدلیسی* لە سەدەی ١٦)، لورەکان بە یەکێک لە چوار لکی سەرەکیی نەتەوەی کورد ئەژمار کراون.

لە ڕووی هاوچەرخەوە:

ئەمڕۆ لە نێوان لورەکاندا دوو ڕەوت هەیە؛ بەشێکیان (بە تایبەت ڕۆشنبیران) خۆیان بە بەشێکی ئۆرگانیک لە **نەتەوەی کورد** دەزانن، و بەشێکی تریشیان لەژێر کاریگەریی پەروەردە و میدیای ئێرانی، خۆیان وەک **ناسنامەیەکی سەربەخۆی لوری** دەبینن.

نەخشەی جوگرافی مادەکان [کوردەکان]

نەورۆز

نەورۆز لە پایتەختەکەی کە ئاکرێیە

نەورۆز لە پایتەختی گەورە

عێراق

لە کاتی دامەزراندنی دەوڵەتی مۆدێرنی عێراقەوە لە ساڵی **١٩٢١ز** تا ڕووخانی ڕژێمی بەعس لە ساڵی **٢٠٠٣ز**، حکومەتە یەک لە دوای یەکەکانی بەغدا (چە لە سەردەمی پاشایەتی و چە لە سەردەمی کۆماری و بەعسدا) زنجیرەیەک سیاسەتی بەبەرنامە و داپڵۆسێنەریان لە دژی گەلی کورد پەیڕەو کرد.

مێژووی دژایەتیکردنی کورد لەلایەن دەوڵەتی عێراقەوە تەنیا شەڕی سەربازی نەبوو، بەڵکو گەیشتە ئاستی **جینۆساید (کۆمەڵکوژی)، تێکدانی دیمۆگرافیا و قڕکردنی ژینگە**.

لێرەدا دیارترین شێواز و قۆناغەکانی ئەم دژایەتییە ڕوون دەکەینەوە:

١-سەردەمی پاشایەتی (١٩٢١ – ١٩٥٨ز): سەرکوتکردنی ڕاپەڕینەکان بە هاوکاریی بەریتانیا

لەگەڵ بەیەکەوەلکاندنی ویلایەتی موسڵ بە عێراقەوە، مافەکانی کورد فەرامۆش کران:

دەوڵەتی عێراق بە یاریمەتیی **:سەرکوتکردنی ڕاپەڕینەکانی شێخ مەحموودی حەفید و بارزان** گوند و ناوچە کوردییەکانی بۆردومان کرد تا (RAF) ڕاستەوخۆی هێزی ئاسمانیی بەریتانیا دەسەڵاتی شێخ مەحموودی حەفید (١٩١٩-١٩٣٠) و ڕاپەڕینەکانی شێخ ئەحمەدی بارزان و مەلا مصطفی بارزانی (١٩٣١-١٩٤٥) تێکبشکێنێت.

سەرەڕای بەڵێنەکانی کۆمەڵەی نەتەوەکان، هیچ دەسەڵاتێکی خۆجێیی فەرمی بە کورد نەبەخشرا.

٢-سەردەمی کۆماری (١٩٥٨ – ١٩٦٨ز): تێکچوونی بەڵێنەکان و دەستپێکی جەنگ

دوای کودەتای عەبدولکەریم قاسم (١٩٥٨)، سەرەتا لە دەستووردا هات کە "عەرەب و کورد هاوبەشن لە وڵاتدا"، بەڵام زۆری پێ نەچوو قاسم لە بەڵێنەکانی پاشگەز بووەوە.

شۆڕشی ئەیلول (١٩٦١ز):

بەرپابوونی شەڕی بەرفراوانی سەربازی لە نێوان سوپای عێراق و هێزی پێشمەرگە، کە تێیدا سوپا دەستی کرد بە سوتاندنی گوندەکان و دەربەدەرکردنی هاوڵاتییانی مەدەنی.

٣-سەردەمی ڕژێمی بەعس (١٩٦٨ – ٢٠٠٣ز): قۆناغی کۆمەڵکوژی (جینۆساید)

سەردەمی دەسەڵاتی حیزبی بەعس، بەتایبەت لە ژێر ڕێبەرایەتی **سەددام حوسێن**، خوێناویترین قۆناغی مێژووی عێراق بوو بەرامبەر بە کورد:

تەعریب (بەعەرەبکردن) و دەربەدەرکردنی فەیلییەکان

١٩٧٠ - ١٩٧٥ز

سەپاندنی سیاسەتی بەعەرەبکردنی کەرکووک، خانەقین و شەنگال، هاوڕێ لەگەڵ دەرکردن و زەوتکردنی ڕەگەزنامە لە سەدان هەزار کوردی فەیلی لە بەغدا و نێوەڕاستی عێراق بە بیانووی "ئێرانیبوون."

جینۆساید و کۆمەڵکوژییەکان کە دەوڵەتی عێراق لە سەدەی بیستەمدا لە دژی گەلی کورد پەیڕەوی کرد، تەنیا ئۆپراسیۆنی سەربازی ئاسایی نەبوون، بەڵکو **ستراتیژییەکی داڕێژراوی دەوڵەت بوون بۆ** و سڕینەوەی بەکۆمەڵ. **(Ethnic Cleansing) پاکتاوکردنی ڕەگەزی**،،،،،،،،،،،،،،،،،،،،،،،،،،،

لێرەدا بە وردی باسی چوار دیارترین تاوان و کۆمەڵکوژییەکانی دەوڵەتی عێراق لە دژی کورد دەکەین:

١-کۆمەڵکوژیی کوردانی فەیلی (١٩٧٠ – ١٩٨٠ز)

کوردانی فەیلی (کە زیاتر لە بەغدا، خانەقین، زرباتیە و کوت دەژیا) یەکەم توێژ بوون کە بڕیاری سڕینەوەی بەکۆمەڵیان بەسەردا سەپێنرا:

زەوتکردنی ڕەگەزنامە:

تا ٥٠,٠٠٠ کوردی فەیلی زەوت کرد ڕژێمی بەعس ڕەگەزنامەی عێراقی لە زیاتر لە **٣٥٠,٠٠٠** بە بیانووی "ئێرانیبوون" و نەبوونی ڕەچەڵەکی عەرەبی.

دەربەدەری و تاڵانکردن:

ماڵ، زەوی، کارگە و سەرمایەی کاسپکاران و بازرگانە فەیلییەکان بەتەواوی زەوت کران و بە ڕووتی بۆ سەر سنووری ئێران ڕاگوێزران.

بێسەروشوێنکردنی گەنجان:

تا ٢٠,٠٠٠ گەنجی کوردی فەیلی لەلایەن دەزگا ئەمنییەکانەوە دەستگیرکران و زیاتر لە **١٥,٠٠٠** دواتر لە زیندانەکاندا فەوتێنران یان وەک نموونەی تاقیگە بۆ چەکی بیۆلۆجی و کیمیایی بەکار هاتن و هیچ تەرمێکیان نەگەڕێنرایەوە.

٢-کۆمەڵکوژیی بارزانییەکان (١٩٨٣ز)

ئەم تاوانە تۆڵەسێنەرەوەیەک بوو لە هەڵوێستی سیاسی و سەربازیی عەشیرەتی بارزان:

ڕفاندنی بەکۆمەڵ:

لە بەرەبەیانی ٣٠ی تەمووزی ١٩٨٣، هێزە ئەمنییەکان و سوپای بەعس گەمارۆی کۆمەڵگەیان دا کە بنەماڵە بارزانییەکانیان تێدا نیشتەجێ **(قوشتەپە، بەحرکە، دیانا و هەریر)** زۆرەملێیەکانی کرابوو.

بێسەروشوێنکردنی ٨,٠٠٠ کەس:

پیاو و کوڕی بارزانییان لە ماڵەکانیان دەرهێنا، بە پاسی لە تەمەنی ٩ ساڵییەوە تا ٩٠ ساڵی، ٨,٠٠٠ داپۆشراو بەرەو بیابانەکانی باشووری عێراق (نوگرە سەلمان و ناوچەی زوسێ) گواسترانەوە و هەموویان لە گۆڕە بەکۆمەڵەکاندا زیندەبەچاڵ کران.

کوردانی فەیلی

نازانن بۆ مردن سەرە دەگرن،بەداخەوە نازانم چ بڵێم.

هەڵەبجە

جینۆسایدی هەڵەبجە (کیمیابارانی هەڵەبجە) یەکێکە لە سەخترین و ڕەشترین تاوانەکانی مێژووی هاوچەرخی جیهان و گەورەترین تاوانی چەکی کیمیایی بەرامبەر بە خەڵکی مەدەنی لە سەدەی بیستەمدا. ئەم تاوانە لە **١٦ی ئاداری ١٩٨٨ (٢٥ی ڕەشەمەی ١٣٦٦ی هەتاوی)** لە کاتژمێر **١١:٣٥ی سەرلەبەیانی** لەلایەن ڕژێمی بەعسی عێراقەوە جێبەجێ کرا.

لێرەدا بە وردیی هەموو لایەن و قۆناغەکانی ئەم جینۆسایدە دەخەینە ڕوو:

١-پاشخان و زەمینەی تاوانەکە

ئەم تاوانە لە دوا ساڵی جەنگی ٨ ساڵەی ئێران و عێراق (١٩٨٠ - ١٩٨٨) و لە ناوەڕاستی شاڵاوەکانی ئەنفالدا ڕووی دا.

پێشڕەویی سەربازی:

هێزەکانی پێشمەرگە بە هاوکاریی سوپای ئێران لە ئۆپراسیۆنی "زەفەری ٧"دا توانییان شاری هەڵەبجە و ناوچەکانی دەوروبەری لە ژێر کۆنترۆڵی سوپای عێراق دەرهێنن.

تۆڵەسەندنی بەعس:

سەددام حوسێن، سەرۆکی ئەوکاتی عێراق، و ئامۆزاکەی **عەلی حەسەن مەجید (عەلی کیمیایی)**، فەرمانی تۆڵەکردنەوەیەکی توندیان دا. لەبری شەڕی سەربازیی ڕاستەوخۆ، بڕیاریان دا شارەکە بەتەواوی لەگەڵ دانیشتووانەکەیدا بە چەکی کیمیایی لەناو ببەن.

٢-چۆنیەتی جێبەجێکردنی کیمیابارانی شارەکە

ئەم ئۆپراسیۆنە بەشێوەیەکی زۆر دارێژراو و زانستییانە بۆ دروستکردنی زۆرترین زیانی گیانی ئەنجام درا:

شەپۆلی یەکەم (تۆپبارانی ئاسایی):

سەرەتا بۆ ماوەی چەند کاتژمێرێک شارەکە بە تۆپ و کۆپتەر بۆردومان کرا تا خەڵکەکە ناچار ببن بچنە ناو حەشارگە، زەفزەف و کەندەڵانەکانی ژێر زەوی و دەرگاو پەنجەرەکان دابخەن.

شەپۆلی دووەم (گازی کیمیایی):

نزیکەی ٥٠ فڕۆکەی جەنگیی عێراقی (لە جۆری میگ و سوخۆی) بە ئاسمانی هەڵەبجەدا فڕین و سەتان بۆمبی کیمیاییان بەسەر شارەکەدا خوارایەوە.

تێکەڵەی گازە ژەهراوییەکان:

لەم تاوانەدا تێکەڵەیەک لە چەندین گازی کوژەر بەکار هات:

(Mustard Gas) گازی خەردەل:

سوتێنەری پێست و چاو و سیپەلاک.

(Sarin & Tabun) گازی سارین و تابۆن:

ێکدا پەک secondگازە دەمارییەکان کە سیستمەکانی دەمار و هەناسە لە چەند چ دەخەن.

(Cyanide) سیانید:

که ڕێگە لە گەیشتنی ئۆکسیجن بۆ مێشک و دڵ دەگرێت.

خەڵکی شارەکە باسیان لەوە دەکرد کە دوای کەوتنی بۆمبەکان، بۆنێکی وەک **سێوی ڕزیو، سەوزەی تازە بەقرتێنراو یان گوڵی بەیبوون** شارەکەی داپۆشیبوو، کە ئەمەش بۆنی ژەهراوی بەکارپێهاتوو بوو.

زیانە مرۆیی و ئەنجامە دەستبەجێکان

شەهید: ٥,٠٠٠

لە ناوەڕاستی کۆڵان، ماڵ، و شەقامەکاندا زیاتر لە ٥,٠٠٠ هاوڵاتیی مەدەنی (کە زۆربەی هەرە زۆریان ژن، منداڵ، و پیر بوون) لە چەند خولەکێکدا خنکان و شەهید بوون.

بریندار: ١٠,٠٠٠

زیاتر لە ١٠ هەزار کەس تووشی برینداریی سەخت بوون، لەوانە کوێربوونی بەردەوام، تێکچوونی سیپەلاک و سووتانی پلە سێی پێست.

ئاوارەبوونی بەکۆمەڵ:

دەیان هەزار دانیشتووی ڕزگاربووی شارەکە لە نێوان سەرما و بەفر و ژەهردا بەپێ بەرەو سنوورەکانی کۆماری ئیسلامیی ئێران هەڵاتن.

منداڵە وونبووەکان:

بەهۆی شڵەژاوی و ئاوارەبوونەوە، بە سەدان منداڵ لە دایک و باوکیان دابڕان و لە سێوڵین و شارەکانی ئێراندا لەلایەن خێزانە ئێرانییەکانەوە پەروەردە کران (کە تا ئێستاش هەندێکیان بەدوای کەسوکاریان دا دەگەڕێن).

کۆی گشتی

خەمڵاندن و ئامارە مێژووییەکان ئاماژە بەوە دەکەن کە لە سەدەی بیستەمدا (بەتایبەت لە سەردەمی دەسەڵاتی بەعس لە نێوان ١٩٦٨ تا ٢٠٠٣)، دەوڵەتی عێراق زیاتر لە ٣٠٠,٠٠٠ **(سێ سەد هەزار) هاوڵاتیی کوردی** بەشێوەی ڕاستەوخۆ شەهید و زیندەبەچاڵ کردووە یان بێسەروشوێنی کردوون.

بیربکەوە روینەدابا و ئەم هاوسەردار و دایک و باوک منالا نەکوژرابان چی دە بوو چی لە کوردستان دەگۆرا چی لە مرۆڤایاتی دەگۆرا ج گۆرانکاریەک رویدەدا لە روی مرۆییەوە ،٣٠٠٠٠٠٠٠ مرۆڤ کوژران لە کاتیک دا ژمارەی دانیشتوانی ساری هەولێر ٣٥٠٠٠٠٠بوە یانی شارێکی لێمان بردوە.

بەداخەوە

کۆڕەوی ملیۆنی

دوای ڕاپەڕینی ئاداری ١٩٩١، هێرشی دڕندانەی دووبارەی سوپای سەددام بە کۆپتەر و تۆپخانە بووە هۆی ئاوارەبوونی زیاتر لە ملیۆنێک و نیو کورد بەرەو سنوورەکانی تورکیا و ئێران لە ترسی کۆمەڵکوژی.

٤-ئامرازە سەرەکییەکانی دەوڵەتی عێراق بۆ دژایەتیکردنی کورد

گۆڕینی دیمۆگرافیا (تەعریب):

هێنانی هۆزە عەرەبەکان لە باشوورەوە بۆ کەرکوک، خانەقین، زوممار و شەنگال و زەوتکردنی زەویی جووتیارانی کورد.

کۆمەڵگەی زۆرەملێ (موجەمەعات):

ڕاگوێستنی دانیشتووانی گوندەکان بۆ کۆمەڵگەی کۆنترۆڵکراو تا پێشمەرگە پشتگیریی مەدەنی نەمێنێت.

سڕینەوەی ئابووری و ژینگە:

سوتاندنی ڕەز و دارستانەکان، ڕوخاندنی کاریز و کانیاوەکان، و قەدەغەکردنی وەبەرهێنان لە ناوچە کوردییەکاندا.

سوریا

لە سووریا، دەوڵەت و حکومەتە یەک لە دوای یەکەکانی دیمەشق (بەتایبەت لە سەرەتای سەدەی بیستەمەوە و دواتریش لە سەردەمی دەسەڵاتی **حیزبی بەعس** و بنەماڵەی ئەسەددا)، دەستپێشخەر بوون لە پەیڕەوکردنی زنجیرەیەک سیاسەتی ڕەگەزپەرستانە، سڕینەوەی ناسنامە و کۆمەڵکوژی لە دژی (کوردەکانی ڕۆژئاوای کوردستان (باکووری ڕۆژهەڵاتی سووریا).

بنەماڵەی ئەسەد

لەگەڵ ئەوەی ژمارەی قوربانییەگیانییەکانی سووریا بەراورد بە تاوانەکانی ئەنفال لە عێراق کەمتر بوو لە ڕووی ژمارەی خنکێنراوانەوە، بەڵام سیاسەتەکانی دیمەشق زۆر بێبەزەییانە بوون لە **ڕووی سڕینەوەی ناسنامەی مەدەنی، داگیرکردنی زەوی و گۆڕینی دیمۆگرافیا.**

لێرەدا دیارترین شێواز و تاوانەکانی دەوڵەتی سووریا لە دژی کورد دەخەینە ڕوو:

١-بێبەشکردنی بەکۆمەڵ لە ڕەگەزنامە (سەرژمێریی سوتینەری ١٩٦٢ز)

لە ٥ی تشرینی یەکەمی ١٩٦٢دا، حکومەتی سووریا سەرژمێرییەکی ناپێویست و نارەوای لە پارێزگای حەسەکە (جەزیرە) ئەنجام دا، کە تێیدا لە ماوەی تەنیا یەک ڕۆژدا:

زەوتکردنی ڕەگەزنامە:

کوردی ڕۆژئاوا (کە دەکرا ٪٢٠ی دانیشتووانی کوردی سووریا) بە یەک بڕیار زیاتر لە ١٢٠,٠٠٠ لە ڕەگەزنامەی سووری بێبەش کران.

دابەشبوون بۆ دوو پۆل:

ئەجنەبی (بێگانە):

ئەو کوردانەی ناویان وەک بیانی تۆمار کرا.

مەکتوم قەید (بێ تۆمار):

.ئەوانەی تەنانەت هیچ پەڕاوێکی فەرمییان نەبوو

ئەنجامەکان:

ئەم کوردانە بێبەش کران لە مافی بەخێوکردنی زەوی، کارکردن لە دەرگاکانی دەوڵەت، دروستکردنی ماڵ، سەفەرکردن و خوێندن لە زانکۆکاندا. ئەم تاوانە تا ساڵی ٢٠١١ درێژەی کێشا و **کەسی بێ ڕەگەزنامە**. ژمارەیان گەیشتە زیاتر لە ٥٠٠,٠٠٠

٢-پرۆژەی "کەمەرەی عەرەبی" (الحزام العربي) - ١٩٧٣ز

لە سەردەمی **حافز ئەسەددا**، ڕژێمی بەعسی سووریا یەکێک لە ڕەگەزپەرستانەترین پرۆژەکانی بۆ گۆڕینی دیمۆگرافیای کوردستان جێبەجێ کرد:

زەوتکردنی زەوییەکان:

حکومەت زەوییە بەپیتە کشتوکاڵییەکانی کوردەکانی لەسەر سنووری تورکیا (بە درێژایی ٣٥٠ کێلومەتر و قووڵایی ١٠ تا ١٥ کێلومەتر) لە ناوچەکانی دێرک، قامیشلۆ، سەرێ کانی و گرێ سپی زەوت کرد.

نیشتەجێکردنی عەرەب:

زیاتر لە ٤,٠٠٠ خێزانی عەرەب (کە بە *عەرەبی غەمەر* ناسراون) لە ناوچەکانی ترەوە هێنران و لە زیاتر لە ٤٠ گوندی نوێدا لەسەر زەوی کوردەکان نیشتەجێ کران، تا سنوورێکی عەرەبی لە نێوان کوردەکانی سووریا و باکووری کوردستان (تورکیا) دروست بکەن.

٣-فاجیئەی سینەمای عامودێ (١٩٦٠ز)

لە ١٣ی تشرینی دووەمی ١٩٦٠دا، زیاتر لە ٥٠٠ منداڵی کوردی شاری عامودێ لە سینەمای شارەکەدا کۆکرابوونەوە بۆ دیداری فیلمێک تا سودەکەی بۆ جەزائیر بێت.

سینەماکە بەشێوەیەکی گوماناوی ئاگری تێبەردرا و دەرگاکانی لە دەرەوە داخرابوون.

منداڵی کورد لە ناو ئاگرەکەدا سووتان و شەهید بوون. زۆرێک لە مێژوونووسان ئەم زیاتر لە ٥٠٠ ڕووداوە بە تاوانێکی شۆڤێنیانەی دەسەڵاتدارانی ناوچەکەی دەزانن.

٤-سەرکوتکردنی ڕاپەڕینی قامیچلۆ (٢٠٠٤ز)

لە ١٢ی ئاداری ٢٠٠٤دا، دوای یارییەکی تۆپی پێ لە نێوان تیمی قامیچلۆ (جیهاد) و تیمی دێرەزوور، هاندەرانی شۆڤێنی بە ڕەسمی سەددام حوسێنیان بەرزکردەوە و سووکایەتییان بە کورد کرد:

هێزە ئەمنییەکانی ڕژێمی ئەسەد بە فیشەکی ڕاستەوخۆ دەستیان کرد بە دەسترێژکردن لە هاوڵاتییانی کورد.

ڕاپەڕینێکی بەرفراوان تەواوی شارەکانی ڕۆژئاوای گرتەوە، بەڵام ڕژێم بە زەبروزەنگ بەکاری **هاوڵاتی شەهید بوون**، سەدان کەس بریندار بوون و زیاتر لە ٥,٠٠٠ گەنجی هێنا؛ زیاتر لە ٤٠ کورد زیندانی و ئەشکەنجە دران.

٥-قۆناغی شەڕی ناوخۆ و داگیرکارییەکان (٢٠١١ تا ئێستا)

دوای شۆڕشی سووریا لە ٢٠١١ و دامەزراندنی **خۆبەڕێوەبەریی دێموکراتیکی ڕۆژئاوا** لەلایەن کوردەوە

مەزلوم عەبدی ژەنەرالی کورد

هێرشی داعش و کۆمەڵکوژیی کۆبانێ

٢٠١٥ز - ٢٠١٤

چەکدارانی داعش (بە پاڵپشتیی ناوچەیی) هێرشیان کردە سەر شەنگال و کۆبانێ. لە حوزەیرانی ٢٠١٥دا، **هاوڵاتیی مەدەنی** لە ناو کۆبانێ بەدەستی چەکدارانی لە تاوانێکدا (کۆمەڵکوژیی کۆبانێ) زیاتر لە **٢٣٣** داعش شەهید کران.

موسا کۆبانێ

چوونی پێشمەرگە بۆ یارمەتیدانی هاوزمانانی بە تێپەربون بە باکوری نیشتەمان،بێگومان بە هەزار شەر و هەرە تا ئەم گورگانە رازیبون.

داگیرکردنی عەفرین (ئۆپراسیۆنی زەیبوون)

٢٠١٨ز

سوپای تورکیا و گۆڕەپانی چەکدارەکانی ئۆپۆزسیۆنی سووریا هێرشیان کردە سەر عەفرین. زیاتر لە ٣٠٠,٠٠٠ کوردی عەفرین ئاوارە کران، زەوییەکانیان داگیر کرا و دیمۆگرافیای عەفرین بەتەواوی گۆڕدرا.

داگیرکردنی سەرێ کانی و گرێ سپی

٢٠١٩ز

هێرشی سەربازی بۆ سەر ناوچەکانی سەرێ کانی (رأس العين) و گرێ سپی، کە بووە هۆی ئاوارەبوونی زیاتر لە ١٥٠,٠٠٠ هاوڵاتی کوردی تر و سڕینەوەی ناسنامەی کوردی لەو شارانەدا.

دژایەتیەکانیان لە سەردەمی نوێ:

تورکیا

تورانیزم و یەکێتیی نەتەوە تورکەکان

بزاوتی سیاسی:

لە سەدەی نۆزدەهەمدا لەلایەن بیرمەندانی وەکو ضیاء گۆکالپ و ئیسماعیل گازپراڵی، چەمکی توران سەرلەنوێ پێناسە کرایەوە. تورانیزم بوو بەو ئاراستە فکری و سیاسییەی کە بانگەشەی بۆ **یەکخستنی هەموو گەلان و زمانە تورکەکان** دەکرد لە یەک دەوڵەت یان یەکێتیی گەورەدا.

سنووری توران:

بەپێی ئەم بیرۆکەیە، توران لە ئەورووپای ڕۆژهەڵاتەوە (وەک هەنگاریا و بولگاریا لە هەندێک بیردۆزی توندڕەودا) دەست پێ دەکات و تاوەکو ئاسیای ناوەڕاست، سیبیریا و چین درێژ دەبێتەوە، کە تێیدا نەتەوە تورکەکان (وەک تورکەکانی تورکیا، ئازەربایجانییەکان، قەزاقەکان، ئۆزبەکەکان، تاتارەکان و هتد) دەژین.

لەو خەونە

Afghanistan Turkmen
Meskhetian Turks
Altai Turks
Azerbaijan
Balkars
Bashkortostan
Turks of Western Thrace
Chulym Turks
Chuvashia
East Turkestan
Dolgans
Dukha Turks
Gagauz
South Azerbaijan
Khakas Turks
Khalaj Turks
Khorasani Turks
Iraqi Turkmen
Karachay-Cherkessia
Karakalpakstan
Karakurum Turks
Crimean Karaites
Qashqai Turks
Kazakhstan
Kyrgyzstan
Crimean Tatars
Krymchaks
Kumyks
Northern Cyprus
Lipka Tatars
Nogais
Uzbekistan
Sakha
Shahsevan
Salar
Siberian Tatars
Shors
Syrian Turkmen
Tataristan
Turkey
Turkmen Sahra
Turkmenistan
Tuvan
Turkic flags!

مێژووی شانازییەکانی کورد: لە سەرەتای شارستانییەتەوە تا سەردەمی هاوچەرخ

مێژووی نەتەوەی کورد پڕییەتی لە وێستگەی درەوشاوە لە بوارەکانی فەرمانڕەوایی، فەلسەفە، ئەدەب، لەشکرکێشی و ڕەوشتی شارستانی. کورد لە ناوچەکەدا تەنیا بینەر یان پاشکۆ نەبووە، بەڵکو **ئەندازیار و دروستکەری بەشێکی گەورەی مێژووی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بووە.**

١-لانکەی شارستانییەت و کشتوکاڵ (سەردەمی دێرین)

دۆزینەوەی یەکەمین کۆمەڵگەی کشتوکاڵی:

بەپێی توێژینەوە شوێنەوارییە جیهانییەکان، زاگرۆس و خاکی کوردستان (وەک گوندی چەرمۆ لە چەمچەماڵ و ئەشکەوتی شانەدەر)لانکەی دەستپێکردنی شۆڕشی کشتوکاڵی وماڵیکردنی ئاژەڵان بوون لە جیهاندا. ئەمەش سەلمێنەری ئەوەیە پێشینانی کورد لە پێشەنگەکانی شارستانییەتی مرۆڤایەتی بوون.

لانکەی شارستانیەت و شۆڕشی کشتوکاڵی لە خاکی کوردستاندا

کاتی ئاخاوتن لەسەر مێژووی دێرینی کورد، تەنیا باس لە گەلێک ناکرێت کە لە ناوچەکەدا ژیاوە، بەڵکو باس لە **نەتەوەیەکە کە خاوەنی خاکی سەرهەڵدانی یەکەمین چەسپەکانی شارستانیەتی مرۆڤایەتیی.**

دادەنرێن، کە) "ناوچەی زاگرۆس و چیاکانی کوردستان بە بەشێکی سەرەکی و گرنگی "مانگی پیپتکراو لە زانستی شوێنەوارناسیدا بە شوێنی دەستپێکی گۆڕانی ژیانی مرۆڤ لە ڕاوچییەوە بۆ جووتیار دیاری کراوە.

١-شۆڕشی نیۆلیتیک (سەردەمی بەردینی نوێ) و پێشەنگایەتی لە کشتوکاڵدا

پێش نزیکەی ١٠,٠٠٠ تا ١٢,٠٠٠ ساڵ لەمەوبەر، مرۆڤایەتی گەورەترین وەرچەرخانی لە مێژووی ناسراوە. لەم قۆناغەدا "**شۆڕشی نیۆلیتیک" (Neolithic Revolution)** خۆیدا بەخۆیەوە بینینی کە بە مرۆڤ لە ژیانی کۆچەری و ڕاوچییەتییەوە گواسترایەوە بۆ کۆمەڵگەی نیشتەجێبوو و ماڵیکردنی ڕوەک و ئاژەڵان.

ماڵیکردنی گەنم و جۆ:

توێژینەوە شوێنەواری و جینۆمییەکان سەلماندوویانە کە ڕێژەی هەرە زۆری گەنمی کێوی و جۆ کە ئیمڕۆ لە جیهاندا دەچێنرێت، ڕیشەکەیان بۆ ناوچەکانی دامێنی چیاکانی زاگرۆس و بەشەکانی باکوور و باشووری کوردستان دەگەڕێتەوە.

ماڵیکردنی ئاژەڵان:

زەوییەکانی کوردستان یەکەمین مەڵبەند بوون کە تێیاندا ئاژەڵی وەک مەڕ، بزن، و گا لەلایەن مرۆڤەوە ماڵی کران و بەکارهێنران بۆ ئابووری و بژێوی.

٢-گوندی چەرمۆ: یەکەمین کۆمەڵگەی نیشتەجێبووی جیهان

لەنێو هەموو شوێنەوارە دۆزراوەکاندا، **گوندی چەرمۆ** (لە نزیک چەمچەماڵ لە پارێزگای سلێمانی) لە ئاستی نێودەوڵەتیدا ناوێکی درەوشاوەیە:

تەمەنی شوێنەوارەکە:

مێژووەکەی بۆ دەوروبەری ٧٠٠٠ ساڵ پێش زایین (نزیکەی ٩٠٠٠ ساڵ لەمەوبەر) دەگەڕێتەوە.

کۆمەڵگەی ڕێکخراو:

لە چەرمۆدا مرۆڤ بۆ یەکەمجار خانووی لە قوڕ بونیاد نا، زەویی کێشا، و ئامرازی بەردینی بۆ دروێنە دروست کرد.

گرنگیی شارستانی:

له مێژووی **"شارنشینی و کۆمەڵگەی ڕێکخراو"**ئەم گوندە وەک یەکەمین نموونەی سادەی مرۆڤایەتیدا سەیر دەکرێت کە بنەمای دروستبوونی شۆڕشە پیشەسازی و شارستانییەکانی دواتری دارشت.

٣-ئەشکەوتی شانەدەر و نیشانەکانی مەعریفەی سەرەتایی

ئەشکەوتی شانەدەر (له پارێزگای هەولێر) یەکێکە له گرنگترین ناوەندەکانی ئەنسرۆپۆلۆژیا له جیهاندا:

نێئاندەرتاڵەکانی شانەدەر:

دۆزینەوەی ئێسکپەیکەری مرۆڤی نێئاندەرتاڵ لەم ئەشکەوتەدا (کە مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ ٦٠,٠٠٠ تا ٤٥,٠٠٠ ساڵ پێش ئێستا) جیهانی شۆک کرد.

هۆشیاریی کۆمەڵایەتی و ڕەوشتی:

شیکارییە شوێنەوارییەکان دەریانخست کە مرۆڤەکانی شانەدەر مردووەکانی خۆیان بە گوڵ و نەریتی تایبەتەوە شاردووەتەوە، و چاودێریی کەسانی پەککەوتە و برینداریان کردووە. ئەمەش نیشانەی سەرهەڵدانی یەکەمین چەسپەکانی **مەهرەبانی، هاوسۆزی، و بیرکردنەوە لە جیهانی پاش مەرگ** بوو لەسەر ئەم خاکە.

٤-ئیمپراتۆریەتی ماد (٦١٢ی پ.ز) و دروستبوونی یەکەم دەوڵەتی سەربەخۆ

پاش دەربازبوون لە سەردەمە دێرینەکان و سەرهەڵدانی ئیمپراتۆریەتەکان، باوڕپێکراوترین و بەهێزترین دەبەسترێتەوە: **"میدییەکان"**ڕیشەی مێژوویی و سیاسیی کورد بە

تێکشکاندنی ئیمپراتۆریەتی ئاشوور:

لە ساڵی ٦١٢ی پێش زایین، میدییەکان بە سەرکردایەتی (سیاکسار / کەیئەخسار) لەگەڵ هاوبەشەکانیان توانییان شاری نەینەوا بگرن و کۆتایی بە ئیمپراتۆریەتی ئاشوری بهێنن، کە بە یەکێک لە ڕژێمە چەوسێنەر و داگیرکەرەکانی ئەو سەردەمە دەناسرێت.

یەککخستنی خاک و ناسنامە:

ئیمپراتۆریەتی ماد توانی تەواوی هۆزەکانی ناوچەکە لەژێر یەک ئاڵا و سیستەمی فەرمانڕەواییدا کۆبکاتەوە. ئەم ڕووداوە نەک تەنیا لەڕووی سەربازییەوە سەروەری بوو، بەڵکو بووە بنەمای دامەزراندنی جەژنی نەورۆز و سیمبولی ئازادی و سەربەخۆیی.

٥-بایەخ و شانازییەکانی ئەم قۆناغە بۆ بیری نەتەوەیی

تێگەیشتن لەم بەشەی مێژوو چەند ڕاستییەکی حاشاهەڵنەگر بۆ تاکەکانی نەتەوە ڕوون دەکاتەوە:

کورد داگیرکەر نەبووە:

خاکی کوردستان نیشتمانی ڕەسەن و سەرەتایی پێشینانی کورد بووە و لە هیچ شوێنێکی ترەوە کۆچی نەکردووە بۆ ئەم ناوچەیە.

بەشداری لە شارستانیەتی جیهانیدا:

پێشینانی کورد تەنیا شەرکەر یان کۆچەری نەبوون، بەڵکو داهێنەری کشتوکاڵ، نیشتەجێبوون، و ڕێکخستنی کۆمەڵایەتی بوون کە تەواوی جیهانی بەرەو پێشەوە برد.

ئیرادەی ڕاگرتنی ناسنامە:

ڕیشەی ئەم شارستانیەتە ئەوەندە بەهێز بووە کە توانیویەتی لە بەرامبەر دەیان شەپۆلی داگیرکاری و سڕینەوەدا تا ئیمڕۆ ڕەنگ و زمانی خۆی بپارێزێت.

ئەنجامگیری:

شانازیکردن بە "لانکەی شارستانیەت و کشتوکاڵ" تەنیا شانازی بێ بنەما نییە، بەڵکو **پشتی بە بەڵگەی** ناسینی ئەم مێژووە هۆشیارییەکی بەهێز دەبەخشێت کە **.شوێنەواری و زانستیی جیهانی بەستووە** نەتەوەی کورد خاوەن ڕەچەڵەکێکی شارستانیی قووڵە و هەمیشە توانای ئەوەی هەبووە بونیادنەر و پێشەنگ بێت.

دەوڵەت داری

سەردەمی دەوڵەتداری، ئیمپراتۆریەت و میرنشینە سەربەخۆکانی کورد

کاتی پشکنینی مێژووی سیاسیی ناوچەکە، دەردەکەوێت کە کورد تەنیا کۆمەڵگەیەکی دەستەمۆ یان پاشکۆ نەبووە، بەڵکو لە قۆناغە مێژووییە جیاوازەکاندا خاوەنی **ئیمپراتۆریەت، دەوڵەتی سەربەخۆ، و میرنشینی خاوەن دامەزراوەی سیاسی و سەربازیی بێجێگرەوە** بووە. ئەم ئەزموونانە سەلمێنەری ئەوەن کە نەتەوەی کورد خاوەنی هۆشیاریی حوکمڕانی، توانای ڕێکخستنی سیستەمی سیاسی، و بیری دەوڵەتداری بووە.

دەوڵەتە کوردییەکان لە سەرەتای چەرخەکانی ناوەڕاستدا (سەدەی ۹ تا ۱۲ی زایینی)

لە پاش ڕووخانی ساسانییەکان و لاوازبوونی خەلافەتی عەباسی، چەندین دەوڵەت و شولالەی سەربەخۆ لەلایەن کوردەوە دامەزرێنران کە ڕۆڵی سەرەکییان لە پاراستنی ئاسایش و گەشەپێدانی زانست لە ناوچەکەدا بینی:

دەوڵەتی حەسەنوەیهی (۹۵۹ - ۱۰۱۵ ز):

ڕۆت دامەزرا. حەسەنوەیهی کوڕی حوسێن توانی do لە ناوچەکانی کرماشان، هەمەدان، و دی سیستەمێکی دارایی بەهێز، ئاسایش، و ئاوەدانیی بێوێنە بونیاد بنێت و دراوی تایبەتی خۆی لێ بدات.

دەوڵەتی مەروانی (۹۹۰ - ۱۰۸۵ ز):

لە باکووری کوردستان (مەییافارقین/فارقین و ئامەد) دامەزرا. سەردەمی فەرمانڕەوایی مەروانییەکان بە "سەردەمی زێڕینی ڕووناکبیری و ئابووری" ناوچەکە دەناسرێت، کە تێیدا بوشراوی بازرگانی، دروستکردنی پرد و شوێنەواری شارستانی (وەک پردی دەلال یان پردی دە دەرگا) گەیشتە لووتکە.

دەوڵەتی شەدادی (۹۵۱ - ۱۱۷٤ ز):

لە ناوچەی ئاران و قەفقاس (کەوتووەتە ئەرمەنستان و ئازەربایجانی ئێستا) دامەزرا. شەدادییەکان بوونە قەڵایەکی بەهێزی بەرگری لە ناوچەکە و ناوەندێکی دەوڵەمەندی ئەدەب و هونەر.

٢-ئیمپراتۆریەتی ئەیووبی (١١٧٤ - ١٢٥٠ ز): ڕۆڵی نێودەوڵەتیی کورد

دامەزراندنی **دەوڵەتی ئەیووبی** لەلایەن **سەلاحەدینی ئەیووبی** (لەدایکبووی تکریت، خاوەن ڕەچەڵەکی کوردی) دیارترین وێستگەی دەوڵەتداریی کورد بوو لە ئاستی جیهانیدا:

یەکخستنی ناوچەکە:

سەلاحەدین توانی میسر، شام، حیجاز، یەمەن و بەشێکی گەورەی کوردستان لەژێر یەک دەسەڵاتی سیاسیی بەهێزدا کۆبکاتەوە.

ڕزگارکردنی قودس (١١٨٧ ز):

لە جەنگی حەتیندا توانی شکۆدارترین سەرکەوتنی سەربازی بەدەستبهێنێت و کۆتایی بە دەسەڵاتی ٨٨ ساڵەی خاچپەرستەکان لە قودس بهێنێت.

مۆدێلی شارستانی و ڕەوشتیی حوکمڕانی:

شانازیی گەورەی سەلاحەدین تەنیا سەرکەوتنی سەربازی نەبوو، بەڵکو بەرجەستەکردنی بەهای بوو بەرامبەر دۆڕاوەکان، بە جۆرێک کە هەتا summaryبەخشندەیی، ئازادیی ئایینی، و لێبوردەیی (Chivalry) ئیمڕۆش لە سەرچاوە مێژووییەکانی ڕۆژئاوادا وەک سیمبولی سوارچاکی و مەردایەتی ڕێزی لێ دەگیرێت.

٣-سەردەمی میرنشینە سەربەخۆ و نیمچە سەربەخۆکان (سەدەی ١٦ تا ١٩)

لە پاش پەیماننامەی زەهاو (١٦٣٩ ز) و دابەشبوونی ناوچەکە لەنێوان ئیمپراتۆریەتی عوسمانی و سەفەویدا، کورد توانی لە ڕێگەی **میرنشینەکانەوە** شێوازێک لە خۆبەڕێوەبەری و حوکمڕانیی دەوڵەتداری ڕابگرێت:

١-میرنشینی سۆران (لووتکەی پیشەسازی و سەربازیی)

لە سەردەمی **میر محەمەد (پاشای گەورە)** لە سەرەتای سەدەی ١٩دا، میرنشینی سۆران بووە مۆدێلێکی پێشکەوتووی دەوڵەتداری.

دەستکەوتەکان:

دامەزراندنی کارگەی چەک و تۆپ لە ڕواندز، لێدانی دراوی تایبەت بە میرنشینەکە، دروستکردنی سوپایەکی بەکرێگیراو و ڕێکخراو لە ٥٠,٠٠٠ چەکدار، و چەسپاندنی ئاسایشێکی ڕەها لە تەواوی سنووری میرنشینەکەدا.

میرنشینی بابان (ناوەندی کلتووری و شارستانی:

دامەزراندنی شاری سلێمانی لە ساڵی ١٧٨٤ لەلایەن **ئیبراهیم پاشای بابان**ەوە.

دەستکەوتەکان:

دروستکردنی شارێک بە نەخشەی دیاریکراو کە بووە ناوەندی گەشەکردنی زمان، ئەدەب، شێوەزاری سۆرانی، و بڵاوبوونەوەی فکری نەتەوەیی لە ڕێگەی شاعیرانی دەرباری بابانەوە (نالی، سالم، کوردی).

میرنشینی بۆتان (سەربەخۆیی و ڕێکخستن)

بە سەرکردایەتی **میر بدرخان پاشا** لە ناوەڕاستی سەدەی ١٩دا.

دەستکەوتەکان:

میر بدرخان توانی تەواوی هۆزە کوردییەکان یەکبخات، ڕێککەوتنی بازرگانی لەگەڵ دەوڵەتانی ئەورووپی بکات، و هەنگاوی گەورە بنێت بەرەو ڕاگەیاندنی دەوڵەتێکی کوردیی سەربەخۆ پێش ئەوەی عوسمانییەکان بە بەکارهێنانی خیانەتی ناوخۆیی میرنشینەکە بڕووخێنن.

میرنشینی ئەردەڵان:

لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان (سنە) کە سەدان ساڵ بووە ناوەندێکی گەورەی بەڕێوەبردن، نووسینەوەی مێژوو، و گەشەپێدانی زاری هەورامی و کلتووری کوردی.

٤-تا تایبەتمەندییە شارستانییەکانی سەردەمی دەوڵەتداریی کورد

ئەم قۆناغە مێژووییە چەندین راستی دیاری کرد کە دەکرێت تاکەکانی کورد شانازیی پێوە بباریزن:

توانای کارگێڕی و سەربازی:

کورد هەمیشە خاوەنی فەرماندەی سەربازی و کارگێڕی لێهاتوو بووە کە توانای ڕێکخستنی دەوڵەت و پاراستنی سنوورەکانیان هەبووە.

گەشەپێدانی زانست و بنکەی کلتووری:

لە سایەی ئەم دەوڵەت و میرنشینانەدا زمانی کوردی، ئەدەب، و نووسینەوەی مێژوو (وەک *شەرەفنامە* لە میرنشینی بدلیس) گەشەی کرد.

دراو و ئابووریی سەربەخۆ:

لێدانی دراو و دروستکردنی بازاڕی نێودەوڵەتی نیشانەی گەشەسەندنی ئابووریی سەرپێی کورد بووە لەو سەردەمانەدا.

ئەنجامگیری: مێژووی دەوڵەتداریی کورد دەسپەلمێنێت کە **کورد بێ مێژووی سیاسی نەبووە**؛ بەڵکو خاوەنی کۆمەڵێک ئەزموونی گەورەی ئیمپراتۆری و میرنشینی بووە. گەرچی بەهۆی ململانێی ئیمپراتۆریەتە گەورەکانی دەوروبەر و نەبوونی یەکێتیی ناوخۆیی ئەم میرنشینانە نەبوونە دەوڵەتی نەتەوەیی بەردەوام، بەڵام بنەمای هۆشیاری و کەلەپوورێکی دەوڵەتداریی دەوڵەمەندیان بۆ نەوەکانی دواتر بەجێهێشتووە.

سەلاحەدین ئەیوبی

ئەمەش داڕشتنێکی درێژ، تێروتەسەل و ئەکادیمییە بۆ بەشی **«شانازی و دەستکەوتەکانی سەلاحەدینی ئەیووبی»**، کە تێیدا تیشک دەخرێتە سەر ڕەچەڵەک، لێهاتوویی سەربازی، ئەخلاقی بەرز، و شوێنپێی شارستانیی ئەم سەرکردە بەناوبانگە کوردە لە مێژووی جیهاندا:

شانازییەکانی سەلاحەدینی ئەیووبی: ڕابەرایەتی، لێبوردەیی و مەردایەتی لە ئاستی جیهانیدا

لە مێژووی سەدەکاندا، کەم کەسایەتی مێژوویی هەن کە بەقەد **سەلاحەدینی ئەیووبی** (١١٣٧ - ١١٩٣ ز) ڕێز و شکۆمەندییان لەلایەن دۆست و دوژمن، و ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاواوە بەدەستنابێت. سەلاحەدین، وەک سەرکردەیەکی خاوەن ڕەچەڵەکی کوردی، تەنیا ڕزگارکەرێکی سەربازی نەبوو، بەڵکو مۆدێلێکی بەرز و دەگمەنی **دادپەروەری**، **بەخشندەیی**، و **ڕەوشتی شارستانی** بوو لە حوکمڕانیدا.

١. ڕیشە و پێگەی نەژادی

سەلاحەدین (سەلاحەدین یووسفی کوڕی نەجمەدین ئەیووب) لە شاری تکریت لەدایکبووە، و بنەماڵەکەی (ئەیووبییەکان) ڕەچەڵەکیان بۆ شارۆچکەی دێوین لە نزیکی دوین لە ئەرمەنستانی مێژوویی دەگەڕێتەوە، کە هۆزێکی دیاری کوردی ناوچەکە بوون.

مانەوە لە مێژوودا: سەرەڕای ئەوەی سەلاحەدین بووە ڕابەری جیهانی ئیسلامی، بەڵام ڕێژەی /موزەفەرەدین Usedسەرکردە، فەرماندە و دەستە ڕاستەکانی ناو سوپای ئەیووبییەکان (وەک ک گوکبەری) هاوڕێ و هاونەتەوەی کوردی خۆی بوون.

٢. یەکخستنی ناوچەیەکی پەرتەوازە (داڕشتنەوەی نەخشەی سیاسی)

پێش سەلاحەدین، جیهانی ئیسلامی بەهۆی ململانێی ناوخۆیی، دووبەرەکی، و لاوازیی خەلافەتەوە پارچەپارچە بووبوو.

دامەزراندنی دەوڵەتی ئەیووبی (١١٧٤ ز): سەلاحەدین توانی لە ڕێگەی دیپلۆماسیی لێهاتوو و بەکارهێنانی عەقڵییەتی سەربازییەوە میسر، شام (سووریا و لوبنان)، حیجاز، یەمەن و بەشێکی گەورەی کوردستان (وەک هەولێر و ئامەد) لەژێر یەک دەسەڵاتی بەهێزدا یەکبخات.

دروستکردنی بەرەی یەکگرتوو: بەبێ ئەم یەکێتییە ناوخۆییەی کە سەلاحەدین ئەندازیارەکەی بوو، مەحاڵ بوو ناوچەکە بتوانێت بەرگری لە بەرامبەر پەلامارە سەربازییە گەورەکانی ڕۆژئاوا (جەنگەکانی خاچپەرستان) بکات.

٣. رزگارکردنی قودس و جەنگی حەتین (١١٨٧ ز)

گەورەترین دەستکەوتی سەربازیی سەلاحەدین لە **جەنگی حەتین**دا بوو:

تێکشکاندنی سوپای خاچپەرستان: لە یەکێک لە ژیرانەترین پلانە سەربازییەکانی مێژوودا، سەلاحەدین توانی ڕێگەی ئاو لە سوپای ڕووبەڕوو ببڕێت و تێکیانبشکێنێت.

رزگارکردنی شاری قودس: دوای ٨٨ ساڵ لە داگیرکاری و دەستبەسەرداگرتنی شارەکە لەلایەن خاچپەرستەکانەوە، سەلاحەدین قودسی ڕزگار کردەوە. ئەم ڕووداوە ناوی سەلاحەدینی بۆ هەمیشە لە مێژووی جیهانیدا نەمر کرد.

٤. لووتکەی شانازی: لێبور و ڕەوشتی سوارچاکی

ئەوەی سەلاحەدین لە تەواوی فەرماندە سەربازییەکانی تر جیا دەکاتەوە، هەڵسوکەوتی بوو لە کاتی سەرکەوتندا:

بەرامبەرکردنی رق بە بەخشندەیی: لە ساڵی ١٠٩٩ کاتێک خاچپەرستەکان قودسیان گرت، کۆمەڵکوژییەکی مەزنیان بەڕێوەبرد. بەڵام کاتێک سەلاحەدین شارەکەی رزگار کردەوە (١١٨٧ ز)، **ڕێگەی نەدا هیچ تۆڵەسێنەرییەک یان ڕشتنی خوێنێک ڕوووبدات.**

ئازادی و پاراستنی مەسیحییەکان: ئازادیی ژیان و پەرستشی بۆ مەسیحییەکانی شارەکە بپاراست، فدیەی (پارەی ئازادبوون) بۆ هەزاران هەژار لەسەر گیرفانی خۆی و براکەی دا، و ڕێگەی دا بە ئارامی شارەکە جێبهێڵن.

ڕێزگرتن لە دوژمن (ڕیچارد دلێڵنگ): لە کاتی جەنگی سێیەمی خاچپەرستەکاندا، کاتێک پاشای ئینگلەتەرا (ڕیچارد دلێڵنگ) نەخۆش کەوت، سەلاحەدین پزیشکی تایبەتی خۆی و میوەی بەفراوی بۆ نارد. ئەم ڕەفتارە بەرزە ئەوەندە ڕۆژئاوای سەرسام کرد کە تا ئیمڕۆ لە ئەدەبیاتی ئەورووپیدا (وەک نووسینەکانی سێر واڵتەر سکۆت) وەک **سیمبولی ڕەها و بێگەردی سوارچاکی** وێنا دەکرێت.

٥. سادەیی لە ژیان و بەخشندەیی

سەرەڕای ئەوەی دەسەڵاتداری ئیمپراتۆریەتێکی گەورە بوو کە زێڕ و سامانی لەژێر دەستدا بوو:

کاتێک سەلاحەدین لە ساڵی ١١٩٣ لە دیمەشق کۆچی دوایی کرد، لە خەزێنە تایبەتییەکەیدا زێڕ و سامانێکی ئەوتۆ نەبوو کە تەنانەت تێچووی گۆڕ و کفنەکەی بپۆشێت!

بەشێکی زۆری سامانەکەی بەسەر هەژاران، دامەزراندنی نەخۆشخانەکان، قوتابخانەکان، و ڕێگەوباندا بەخشیبوو.

٦. گەشەپێدانی زانست و بیناسازی

قوتابخانە و نەخۆشخانەکان: سەلاحەدین دەیان قوتابخانە و نەخۆشخانەی (بیمارستان) لە کاهیرە، دیمەشق، و قودس دامەزراند کە تێیاندا زانستە پزیشکی و کۆمەڵایەتییەکان بە خۆڕایی بەردەست بوون.

قەڵای سەلاحەدین لە کاهیرە: ناوەندێکی بیناسازیی سەربازیی شاکار کە تا ئیمڕۆ وەک یەکێک لە شوێنەوارە بەناوبانگەکانی میسر و جیهان مۆت بووە.

ئەنجامگیری:

شانازیی سەلاحەدینی ئەیووبی بۆ کورد لەوەدا نییە کە تەنیا سەرکردەیەکی سەربازیی بەهێز بووە، بەڵکو لەوەدایە کە **نیشانی جیهانی دا نەتەوەی کورد لە لووتکەی دەسەڵاتیشدا خاوەنی فەلسەفەی لێبوردەیی، داد‌پەروەری و مرۆڤدۆستییە**. سەلاحەدین سەلماندی کە سەرکەوتنی ڕاستەقینە تەنیا بە چەک بەدەست ناهێنرێت، بەڵکو بە بەدەستهێنانی ڕێز و دڵی مرۆڤایەتی تۆمار دەکرێت.

کەسایەتیاکان

سولیان سەلاحەدینی ئەیوبی

دامەزرێنەری دەولاتی ئەیوبی

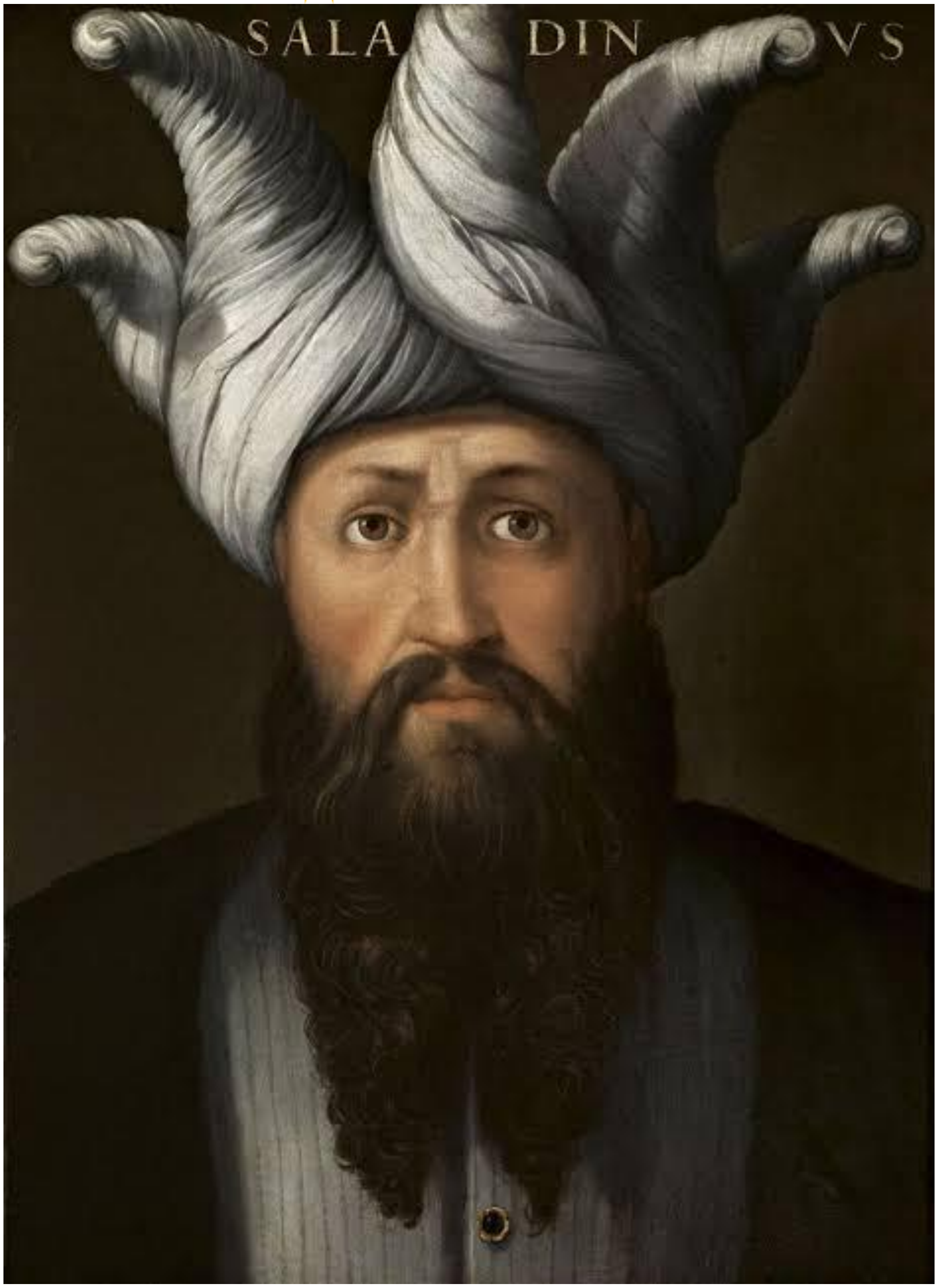
SALADINVS

ئالا و نەخشەی دەولات

میر موحەمەد میری سۆران

.میری میرنشینی سۆران :**میر محەمەد (میری کۆرە) (١٧٨٣–١٨٣٧)**

دەوڵەتمەدارێکی بەهێز بوو کە توانی سوپایەکی ڕێکخراو، کارگەی دروستکردنی چەک و تۆپ، و سیستەمێکی دارایی و کارگێڕی سەربەخۆ لە ڕواندز دامەزرێنێت.

ئالای میرنشینی سۆران، خۆرەکە زیادکراوە

بەدرخان پاشا

میری میرنشینی بۆتان : **(١٨٠٢–١٨٦٨)**.

هەوڵێکی گەورەی دا بۆ یەکخستنی میرنشینە کوردەکان و دروستکردنی دەسەڵاتێکی سەربەخۆ لە باکووری کوردستان بەرامبەر دەسەڵاتی عوسمانییەکان.

شێخ عوبەیدوڵای نەهری (١٨٢٦–١٨٨٣) یەکێکە لە مەزنترین و دیارترین سەرکردە شۆڕشگێڕ و دەوڵەتمەدارەکانی مێژووی هاوچەرخی کورد. ئەو بە یەکەمین کەسایەتی دادەنرێت کە **بیری ناسیۆنالیزمی مۆدێرنی کوردی** و بیرۆکەی دامەزراندنی **دەوڵەتێکی سەربەخۆی کوردستانی** بە ڕوونی و بێپەردە ئاڕاستەی زلهێزەکانی جیهان کرد.

شێخ سەعیدی پیران (١٨٦٥_١٩٢٥):

ڕابەری شۆڕشی مەزنی ١٩٢٥ لە باکووری کوردستان (تورکیا) لە دژی سیاسەتی ئەسیمیلاسیۆن و نەهێشتنی ناسنامەی کورد لەلایەن حکومەتی کۆماری تورکیاوە.

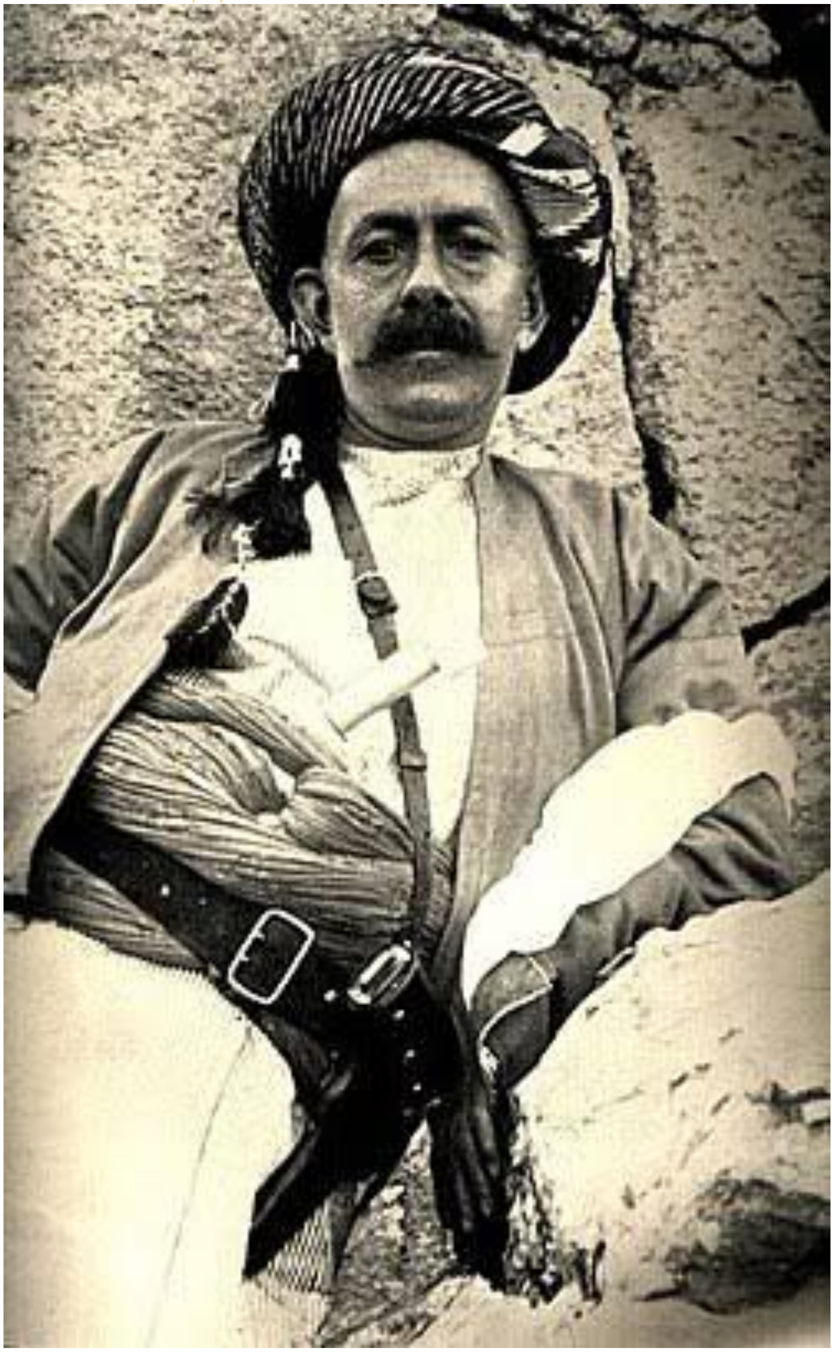

شێخ مەحمودی حەفید (١٨٧٨ـ١٩٥٦):

رهبەری شۆڕشی کورد لە باشووری کوردستان و ڕاگەیەنەری "حکومەتی شانیشینی کوردستان" لە سلێمانی. خۆی وەک مەلیکی کوردستان ڕاگەیاند و بەردەوام شەڕی لە دژی داگیرکاری بەریتانیا کرد.

ئیحسان نوری پاشا (١٨٩٢–١٩٧٦):

فەرماندەی سەربازی و ڕابەری شۆڕشی ئارارات (١٩٢٧-١٩٣٠) لە باکووری کوردستان و دامەزرێنەری کۆماری ئارارات.

سمکۆی شکاک (ئیسماعیل ئاغا) (١٨٨٧ــ١٩٣٠):

ڕابەری شۆڕشی کورد لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان لە دژی دەسەڵاتی قاجار و پەهلەوی، کە توانی بۆ ماوەیەک ناوچەیەکی بەرفراوان کۆنترۆڵ بکات.

سەید ڕەزای دێرسیم (١٨٦٣ـ١٩٣٧) یەکێکە لە مەزنترین سیمبولەکانی خۆڕاگری، سەرکردەی ئاینی و سیاسی، و ڕابەری سەرەکیی **ڕاپەڕینی دێرسیم (١٩٣٧-١٩٣٨)** لە باکووری کوردستان.

ئەو وەک کەسایەتییەکی ڕۆحی (پیر)ی ڕێباز و بیروباوەڕی عەلەوی و سەرۆکی هۆزی حەسەنان لە ناوچەی دێرسیم، ڕێزێکی بێپایانی لەلایەن خەڵک و هۆزەکانی کوردستانەوە لێ دەگیرا.

پێشەوا قازی محەمەد (١٩٠٠–١٩٤٧):

دەوڵەتمەدار و دامەزرێنەر و سەرۆکی کۆماری کوردستان لە مەهاباد (١٩٤٦). بە یەکێک لە سیمبولە هەرهەریەکانی داپەروەری، یاسادۆستی و کۆماریخوازی کورد دادەنرێت

چوار ئەفسەری ئازا و (یاخود **چوار ئەفسەرە شەهیدەکەی کۆماری کوردستان**) **چوار ئەفسەرەکە** نیشتمانپەروەری کورد بوون لە سوپای عێراقدا کە ڕۆڵێکی زۆر دیاریان گێڕا لە دامەزراندن، ڕێکخستن، و بەرگریکردن لە **کۆماری کوردستان لە مەهاباد** (١٩٤٦).

ئەم چوار ئەفسەرە دوای ڕووخانی کۆماری کوردستان و لەسێدارەدانی **پێشەوا قازی محەمەد**، گەڕانەوە باشووری کوردستان (عێراق)، بەڵام لەلایەن حکومەتی پاشایەتیی عێراقەوە دەستگیرکران و سزای لەسێدارەدانیان بەسەردا سەپێندرا.

چوار ئەفسەرەکە کێن؟

١. عەقید عیزەت عەبدولعەزیز (١٩١١–١٩٤٧):

- لە شاری سلێمانی لەدایکبووە.
- ئەفسەرێکی پلەبەرز و شارەزای سوپای عێراق بوو. لە کۆماری کوردستاندا کرایە فەرماندەی هێزی بەرگری و ڕۆڵێکی گەورەی هەبوو لە ڕێکخستنی سوپای ملیشیایی کورد بۆ سوپایەکی مۆدێرن.

٢-ڕائید مستەفا خۆشناو

(١٩١٢–١٩٤٧):

لە ناوچەی ڕواندز/خۆشناوەتی لەدایکبووە.

یەکێک بوو لە دامەزرێنەرانی کۆمەڵەی "هیوا" و کەسایەتییەکی ڕووناکبیر و نەتەوەیی بوو. لە مەهاباد ڕۆڵی سەرەکی هەبوو لە بەڕێوەبردن و داڕشتنی پلانی سەربازی.

٣-نەقیب خەیروڵڵا عەبدولکەریم (١٩١٥–١٩٤٧)

لە شاری سلێمانی لەدایکبووە.

ئەفسەرێکی بەتوانای سوپای عێراق بوو، بەهۆی هەستی نەتەوەییەوە پەیوەندی بە بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی کوردەوە کرد و چوو بۆ مەهاباد بۆ خزمەتکردنی کۆمارەکە.

٤-ملازمی یەکەم محەمەد مەحموود قودسی (١٩٢٠–١٩٤٧)

لە شاری سلێمانی لەدایکبووە

گەنجترین ئەفسەر بوو لەنێویاندا. شاعیر و ڕۆشنبیر بوو، لە سوپا دەستی کشاندەوە بۆ ئەوەی بە توانای زانستی و سەربازیی خۆی خزمەتی کۆماری کوردستان بکات.

ڕۆڵیان لە کۆماری کوردستان (مەهاباد)

کاتێک لە ٢٢ی کانونی دووەمی ١٩٤٦دا کۆماری کوردستان ڕاگەیەندرا، کۆمارەکە پێویستییەکی زۆری بە ئەفسەری ئەکادیمی و شارەزا هەبوو بۆ ڕێکخستنی سوپا (هێزی پێشمەرگە). ئەم چوار ئەفسەرە بە نهێنی سنوری عێراق-ئێرانیان بڕی و چوونە مەهاباد:

دابینکردنی دیسپلینی سەربازی:

هێزەکانی پێشمەرگەیان لە شێوازی هۆزایەتییەوە گۆڕی بۆ هێزێکی ڕێکخراوی سەربازی.

دانانی پلانی بەرگری:

بەشداربوون لە ڕێکخستنی بەرەکانی شەڕ لە دەوروبەری مەهاباد و سەقز و ناوچەکانی تر.

مەشق و ڕاهێنان:

وانەی سەربازی و ڕاهێنانیان بە گەنجانی ڕۆژهەڵاتی کوردستان دەوتەوە.

گەڕانەوە و شەهیدبوونیان

دوای ڕووخانی کۆماری کوردستان لە کۆتایی ساڵی ١٩٤٦دا، ئەم ئەفسەرانە لەگەڵ مەلا موستەفا بارزانی ڕێگەی خەباتیان گرتە بەر، بەڵام دواتر بڕیاریان دا بگەڕێنەوە باشووری کوردستان بۆ ئەوەی خۆیان ڕادەستی حکومەتی عێراق بپەڕێنن بەو هیوایەی دادگاییکردنێکی دادپەروەرانەیان بۆ بێتە ئاراوە.

بەڵام حکومەتی پاشایەتیی عێراق، بەهۆی ترسی لە بیرۆکەی نەتەوەیی کورد و وەک تۆڵەکردنەوەیەک لە بەشدارییان لە کۆماری مەهاباد، دادگاییکردنێکی فۆڕمی و خێرای بۆ کردن و سزای لەسێدارەدانی بەسەردا سەپاندن.

لە **١٩ی حوزەیرانی ١٩٤٧**دا (١٩ی ئایار/خەرداد)، هەوارجەی چوار ئەفسەرەکە لە شاری بەغدا لەسێدارە دران.

وتەی بەناوبانگیان بەرامبەر سێدارە

ئەم چوار ئەفسەرە بە ورەیەکی زۆر بەرزەوە چوونە سەر سێدارە و داوایان کرد چاوەکانیان نەبەسترێتەوە. لە دوا ساتەکاندا گوتیان:

" ئێمە سەربەرزانە دەمرین لەپێناو ڕێبازی ڕزگاریی کوردستان، مردنی ئێمە کۆتایی بزووتنەوەی کورد نییە، بەڵکو بە هەزاران گەنجی تر درێژە بەم ڕێگەیە دەدەن"

مەلا موستەفا بارزانی (١٩٠٣ــ١٩٧٩):

ڕابەری شۆڕشی ئەیلوول و گوڵان و دیارترین فەرماندەی سەربازی و سیاسیی باشووری کوردستان لە سەدەی بیستەمدا.

در.عەبدولراهمان قاسملۆ

١٩٣٠١٩٨٩

ڕێنیشاندەر، ئابووریناس و سکرتێری گشتیی حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران. بڕوای بە خەباتی سیاسی، دیموکراتی و دیپلۆماسیی مۆدێرن هەبوو.

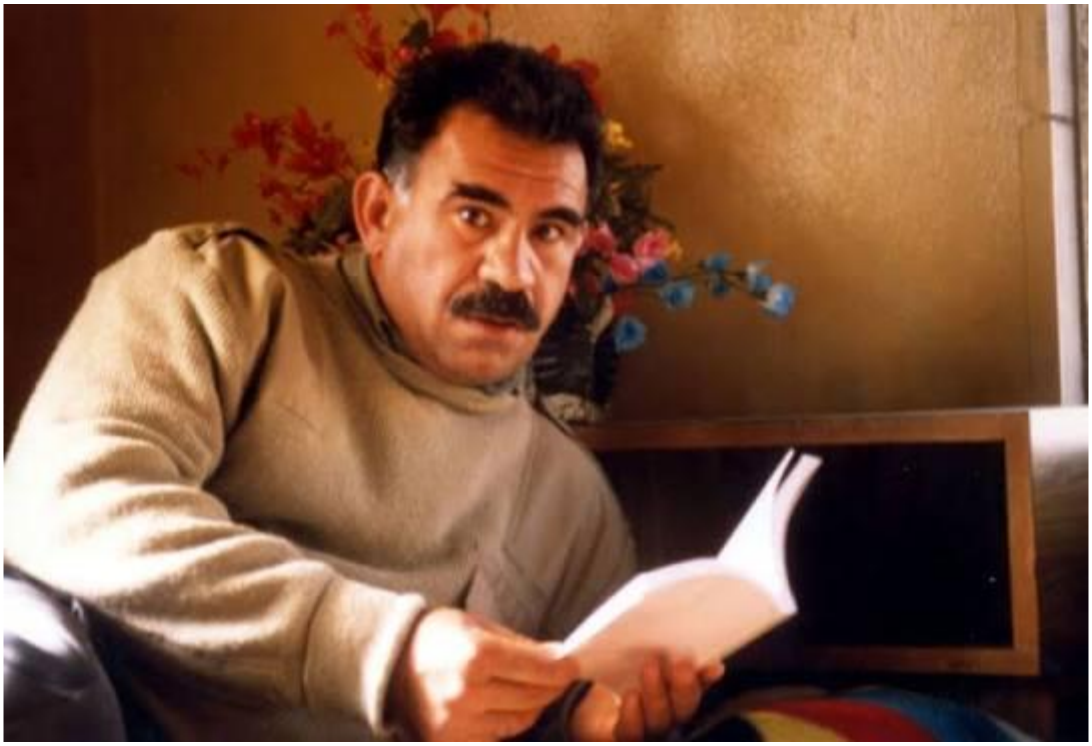

عەبدوڵڵا ئۆجەلان (١٩٤٨ــتا ئێستا):

دامەزرێنەر و ڕابەری فکریی پارتی کرێکارانی کوردستان

(PKK) ، کە کاریگەرییەکی قوڵی لەسەر خەباتی سیاسی و چەکداریی باکوور و ڕۆژئاوای کوردستان دروستکردووە.

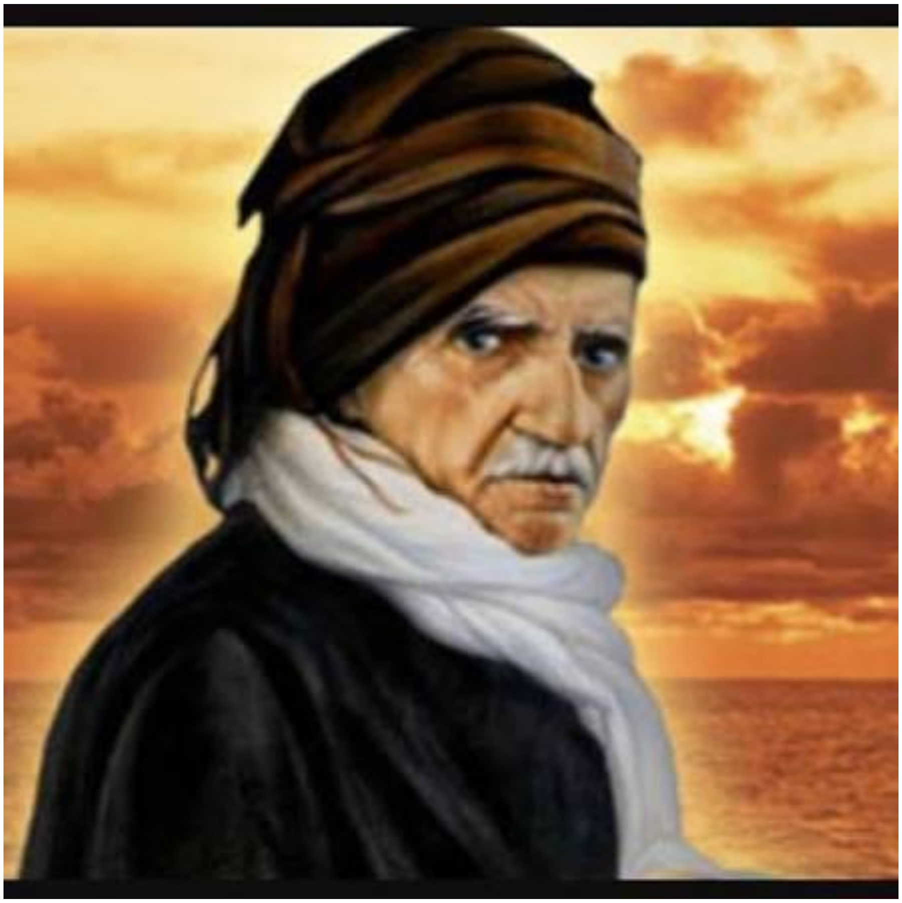

(**سەعید نوورسی** و یان **سەعیدی کوردی**، ناسراو بە **بەدیعوززەمان**؛ ١٨٧٧–١٩٦٠) زانا، فەیلەسووف و بیرمەندی ئایینیی کورد بوو. یەکێکە لە دیارترین و کاریگەرترین کەسایەتییە فکری و ئایینییەکانی سەدەی بیستەم لە ناوچەکەدا، کە بە دامەزرێنەری بزوتنەوەی **"نوور"** و نووسەری زنجیرە کتێبی بەناوبانگی **"پەیامەکانی نوور"** (رسائل النور) دەناسرێت.

تورکەکان دەیانەوێ بیکەن بە مولکی تورک

سەلاحەدین دەمیرتاش(Selahattin Demirtaş)

یەکێکە لە دیارترین و کاریگەرترین کەسایەتییەکانی دنیای سیاست لە باکووری کوردستان و تورکیادا. ئەوەی دەمیرتاش لە سیاسییەکانی دیکەی تورکیا جیا دەکاتەوە، کاریزما، شێوازی قسەکردنی کەمەندکێش، هزرێکی کراوە، و ڕوانگەیەکی هاوچەرخانەیە بۆ پرسی کورد و دیموکراسی.

لە تشرینی دووەمی ٢٠١٦ەوە بەهۆی تۆمەتی سیاسییەوە لە زیندانی ئەدیرنەیە، بەڵام تەنانەت لە زیندانیشەوە بە نووسینی کتێب، پەڕتووک، و پەیامە سیاسییەکانی یەکێکە لە کاریگەرترین کارەکتەرەکانی گۆڕەپانی تورکیا.

کەسایەتی ئافرەت لە کوردستان

کەسایەتیی ئافرەتی کورد لە بواری سیاسیدا مێژوویەکی دەوڵەمەند، تایبەت و پڕ لە قوربانیدانی هەیە.
ئافرەتانی کورد نەک تەنها هاوشانی پیاوان بەشدار بوون لە خەباتی نەتەوەییدا، بەڵکو لە زۆر قۆناغدا ڕۆڵی ڕابەرایەتی، دیپلۆماسی، و دروستکردنی بڕیاری سیاسییان بینیوە.

یەکێک لە یەکەمین ژنە سەرکردە و تێکۆشەرە کۆمەڵایەتی و سیاسییەکانی باشووری کوردستان.
هاوکارییەکی زۆری شۆڕشەکانی شێخ مەحمودی حەفیدی کردووە، یەکەم ڕێکخراوی ژنانی لە سلێمانی دامەزراند و نامەی بۆ

"کۆمەڵەی نەتەوەکان "

نارد بۆ داواکردنی مافی نەتەوەیی کورد.

هاوسەری وەسمان پاشای جاف بوو، بەڵام بەهۆی کاریزما و دانایی خۆیەوە حوکمرانی ناوچەی شارەزوور و هەڵەبجەی دەکرد. پەیوەندی دیپلۆماسی بەهێزی لەگەڵ دەسەڵاتدارانی بەریتانیا و عوسمانی هەبوو و خاوەن بڕیاری سیاسی و ئیداری بوو.

هاوسەری پێشەوا قازی محەمەد (سەرۆکی کۆماری کوردستان لە مەهاباد). ڕابەرایەتی پەیوەندییە سیاسییەکانی ژنانی دەکرد لە کۆماردا و یەکەم یەکێتیی ژنانی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان دامەزراند.

تێکۆشەر و گەنجێکی سیاسی کورد بوو لە زانکۆی بەغدا. بەهۆی چالاکییە سیاسییەکانی لەناو ڕیزەکانی شۆڕشی کورددا لەلایەن ڕژێمی بەعسەوە دەستگیرکرا و لە ساڵی ١٩٧٤ لەسێدارەدرا. بووە یەکەم ئافرەتی کورد کە لەسەر دۆزی سیاسی لەسێدارە درابێت و بووە سیمبولی بەرخۆدان.

لەیلا زانا (لەدایکبووی ١٩٦١)

ساڵانی نەوەدەکان (١٩٩١ بەدواوە)

یەکەم ئافرەتی کورد بوو کە ساڵی ١٩٩١ بووە ئەندامی پەرلەمانی تورکیا. لە کاتی سوێندخواردنیدا لە پەرلەمان بە زمانی کوردی ئاخڤی، کە ئەوکات قەدەغە بوو. بەهۆی هەڵوێستە سیاسییەکانی زیاتر لە ١٠ ساڵ زیندانی کرا و خەڵاتی سارایۆفی بۆ ئازادیی بیروڕا پێبەخشرا.

گوڵتان کێشەناک (لەدایکبووی ١٩٦١)

ڕۆژنامەنوس، پەرلەمانتار و هاوسەرۆکی شارەوانی مەزن لە ئامەد (دیاربەکر)

ڕابەرایەتی بزووتنەوەی ڕامیاری و مافی ژنانی لە باکووری کوردستان کردووە و لە ساڵی ٢٠١٦ەوە بەهۆی کەیسە سیاسییەکانەوە لە زینداندایە.

یەکێکە لە کەسایەتییە دیار و سەرکردە چەپ و (Figen Yüksekdağ)**فیگەن یوکسەکداغ**
سۆشیالیستەکانی تورکیا و باکووری کوردستان، کە ڕۆڵێکی بەرچاوی لە سیاسەت و پێشخستنی مافەکانی ژنان و دیموکراسیدا بینیوە.

سیمبولی هاوپەیمانیی کورد و تورک:

بەهۆی ئەوەی خۆی لە ڕەگەزی تورک بوو، بوونی لەسەرکردایەتی حزبێک کە زۆرینەی بنکەکەی کورد بوو، بووە نموونەیەکی کردەیی بۆ دروشمی "تورکیابوون" و هاوپەیمانیی نێوان ئۆپۆزسیۆنی چەپی تورکیا و بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی کورد.

لە تشرینی دووەمی ساڵی ٢٠١٦، هاوشانی سەلاحەدین دەمیرتاش و ژمارەیەکی زۆر لە پەرلەمانتارانی هەدەپەدە ستگیرکرا.

ساڵ لە ئایاری ٢٠٢٤دا، لە دادگاییکردنی کەیسی (کۆبانێ)دا، دادگای تورکیا سزای **٣٠ سزای زیندانی و ٣ مانگ** زیندانیکردنی بەسەردا سەپاند.

تورک بو نەک کورد بەلام ئەمە[ڕاستی فەرهانگە]

کەسایەتی هونەری و ئاینی

لێرەدا پێڕستێک لە دیارترین کەسایەتییە هونەری و ئاینییەکانی کورد دەخرێتە ڕوو کە ڕۆڵێکی کاریگەر و گەورەیان لە مێژوو، فەرهەنگ، و هۆشیاری نەتەوەیی کورددا هەبووە:

ماملێ (محەمەد ماملێ):

یەکێک لە دەنگە مەزن و ڕەسەنەکانی مۆسیقا و گۆرانی کوردی، کە خاوەنی سەدان بەرهەمی نەتەوەیی و فۆلکلۆرییە.

حەسەن زیرەک:

بولبولی کوردستان و گەورەترین هونەرمەندی فۆلکلۆر، خاوەنی هەزاران گۆرانییە کە بوونەتە کەلەپوورێکی گەورە.

تاهیر تۆفیق:

دەنگە ناسک و بەتواناکەی شاری کۆیە، کە خاوەنی مۆرکێکی تایبەت بوو لە گۆرانی و بەستە ڕەسەنەکاندا.

مەزهەری خالقی:

هونەرمەند و لێکۆڵەری دەنگخۆشی کورد، کە خزمەتێکی گەورەی بە ئەرشیڤکردن و نوێکردنەوەی مۆسیقای کوردی کردووە.

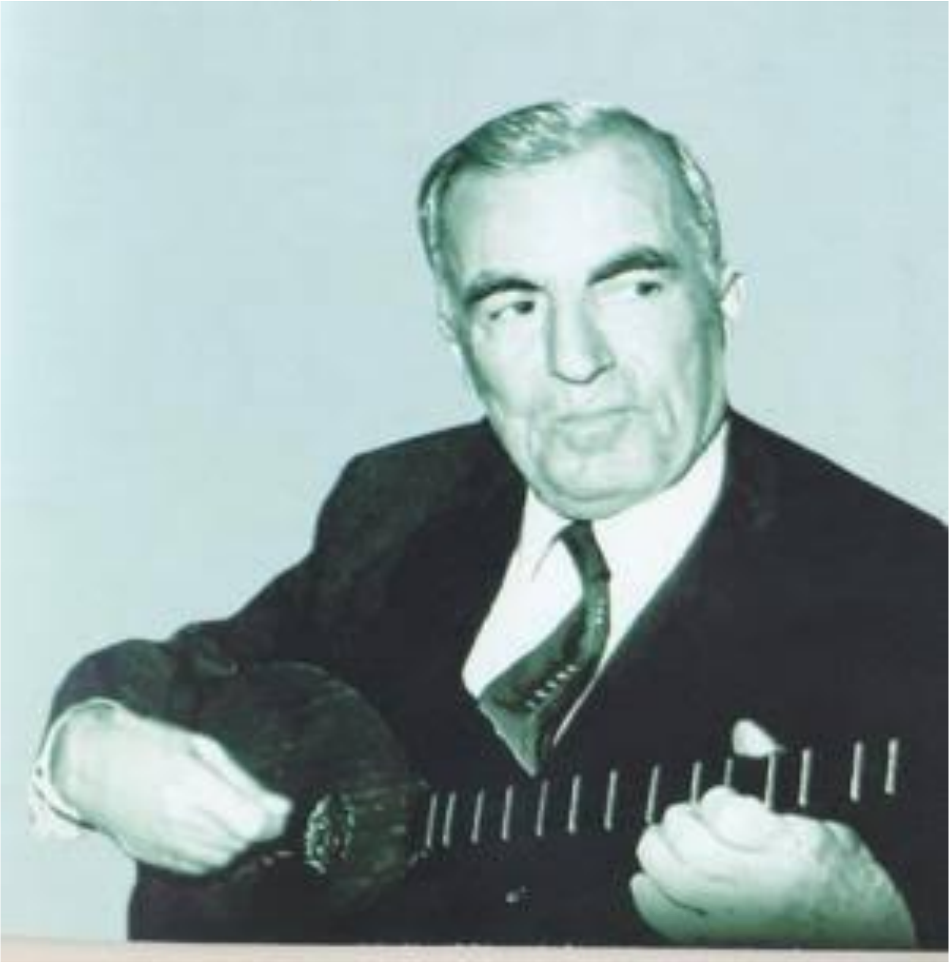

محەمەد عارف جزیری:

پێشڕەوی گۆرانی و مۆسیقای کوردی لە دەڤەری بۆتان و باکووری کوردستان.

ئەردەوان زاخۆیی (لەدایکبووی ١٩٥٧) یەکێکە لە هونەرمەند و گۆرانیبێژە هەرە مەزن، ناودار و شۆڕشگێڕەکانی دەڤەری بادینان و سەرجەم کوردستان. خاوەنی پێگەیەکی تایبەت و خۆشەویستییەکی زۆرە لە ناو خەڵکدا.

لێرەدا بە کورتەیی باسی ژیان و پێگەی هونەریی دەکرێت:

ژیان و چالاکی هونەری

لەدایکبوون:

لە ساڵی ١٩٥٧ لە شاری زاخۆ لەدایکبووە. لە تەمەنێکی زووەوە حەزی بۆ مۆسیقا و گۆرانی کوردی هەبووە.

پێشمەرگە و تێکۆشەر:

ئەردەوان زاخۆیی تەنها هونەرمەند نەبوو، بەڵکو تێکۆشەر و پێشمەرگەش بووە. چەندین گۆرانی نەتەوەیی و حەماسیشی بۆ پێشمەرگە و شۆڕشی کورد وتووە کە بلێسەیان لە دڵی گەنجان و شۆڕشگێڕاندا دروستکردووە.

شێوازی گۆرانیوتن:

ئەو بە دەنگە گەرم و پڕ سۆزەکەی، هەروەها تێکەڵکردنی مۆسیقای ڕەسەنی بادینانی لەگەڵ هەستی نەتەوەیی، توانی مۆسیقای کوردی لەو دەڤەرە بەرەو پێش ببا.

بێسەروشوێنبوون

ئەردەوان زاخۆیی لە ساڵی ١٩٨٨دا (لە سەردەمی دەسەڵاتی بەعسدا) لە شاری بەغدا بێسەروشوێن کرا و تا ئێستاش چارەنووسی بە تەواوی نادیارە، بەڵام ناوی وەک هێمایەکی گەورەی هونەر و بەرخۆدان هەمیشە لە یادەوەریی گەلی کورددا بە زیندوویی ماوەتەوە.

ئەردەڵان بەکر (١٩٦٧ - ٢٠٠٩) یەکێکە لە هونەرمەند، گۆرانیبێژ و شۆڕشگێڕە دیارەکانی شاری هەولێر و کوردستان

هونەرمەندێکی نەتەوەپەروەربوو، لە یەکیک لە مەراسیمەکان رەتیکردەوە هەڵسێتەسەرپێ بۆ سروودی نیشتیمانی عێراق وە لە دیمنایەک دا وتی شیری دایکم لێ حەرام بیت گەر خۆم بە عێراقی بزانم.

ئەردەلانی جوانە مەرگ

هونەر بۆ شتیکی وا نەبێ هەر نەبێ باشترە .

یەڵماز گۆنەی ("باوکی سینەمای شۆڕشگێڕی")، ئەکتەر و دەرهێنەری ناوداری جیهانی بوو کە خەڵاتی (Yol) *«ڕێگا»*«فێستیواڵی کان»ی بۆ فیلمی بەدەستهێنا.

ڕوانگەی بۆ کورد:

گۆنەی لە ڕێگەی کامێراکەیەوە ژیانی سەخت، چەوسانەوە و جۆگرافیای کوردستان و کوردەکانی نیشانی جیهان دا.

ئەحمەد کایا، دەنگە یاخی و پڕ لە هەستەکەی ڕاپەڕین و ئازادی بوو.

ڕوانگەی بۆ کورد:

کایا هەموو ژیانی خۆی تەرخان کرد بۆ گۆرانیگوتن بۆ هەژاران، ئازادیخوازان و گەلی کورد.

ساتی مێژوویی:

لە ساڵی ١٩٩٩دا، لە مەراسیمێکی خەڵاتکردندا بە ئاشکرا ڕایگەیاند کە دەست دەکات بە تۆمارکردنی گۆرانییەکی کوردی و کلیپێکی بۆ دەکات. ئەم ڕاستگۆییەی بووە هۆی هێرشی شۆڤێنیستەکان و دواجار ئاوارەبوونی بۆ فەرەنسا و کۆچی دوایی لە تاراوگە. کایا بووە هێمای قوربانیدان لەپێناو زمانی دایک.

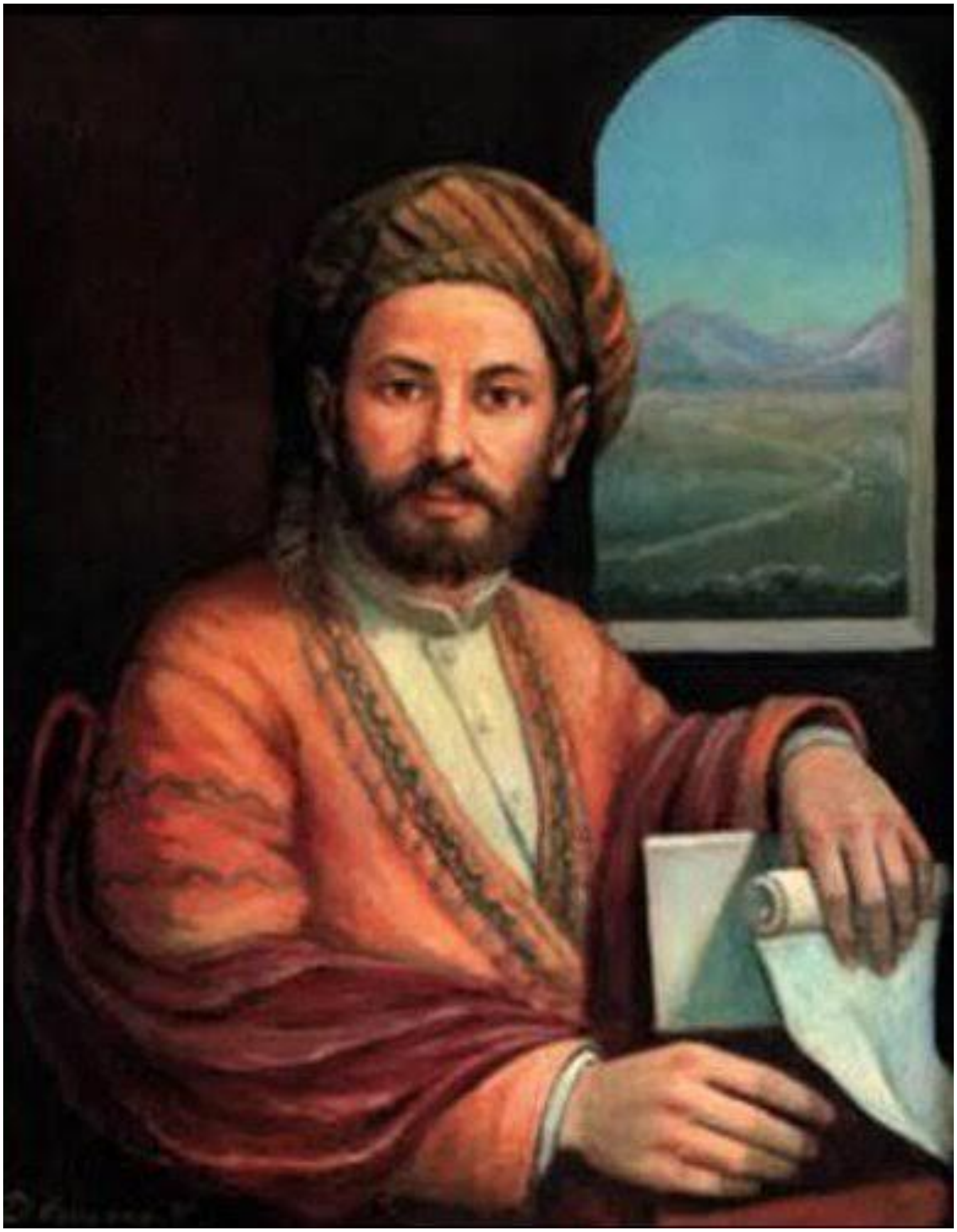

ئەحمەدی خانی (١٦٥١ - ١٧٠٧):

به داهێنانی داستانه .نەتەوەپەروەری کورد گەورە شاعیر، بیرمەند و
بناغەی ئەدەبی باڵا و بیرکردنەوەی نەتەوەیی لە کوردستاندا داکوتی. **(مەم و زین)**مەزنەکەی

نالی (١٨٠٠ - ١٨٧٧):

بە قەڵەمە ڕەنگینەکەی .دامەزرێنەری ڕێبازی ئەدەبیی بابان و گەورەترین شاعیری کلاسیکی کورد
زمان و شێعری کوردی گەیاندە لووتکەی دەوڵەمەندی و جوانی.

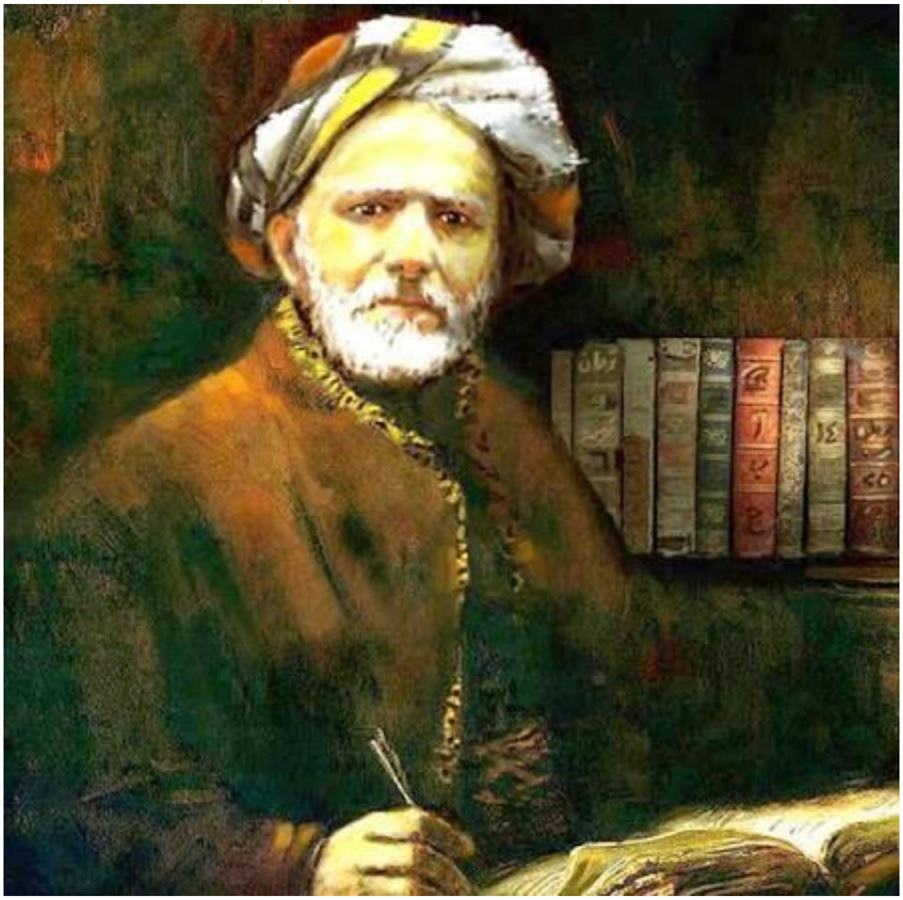

محوی، عاریف و شاعیری گەورەی کورد، زیاتر بە شێعری عیرفانی و فەلسەفی ناسراوە، بەڵام نیشتمانپەروەری لە ڕۆحی ئەودا بە قوڵی ڕەنگیدابووەوە.

سالم بە شاعیری نیشتمانپەروەری، مەئسات و حسرەت دەناسرێت. کاتێک میرنشینی بابان ڕووخا و سلێمانی کەوتە ژێر دەستی دەسەڵاتی راستەوخۆی عوسمانییەکان، سالم ئەو ئازارە گەورەیەی بە شێعرێکی بەرز تۆمار کرد.

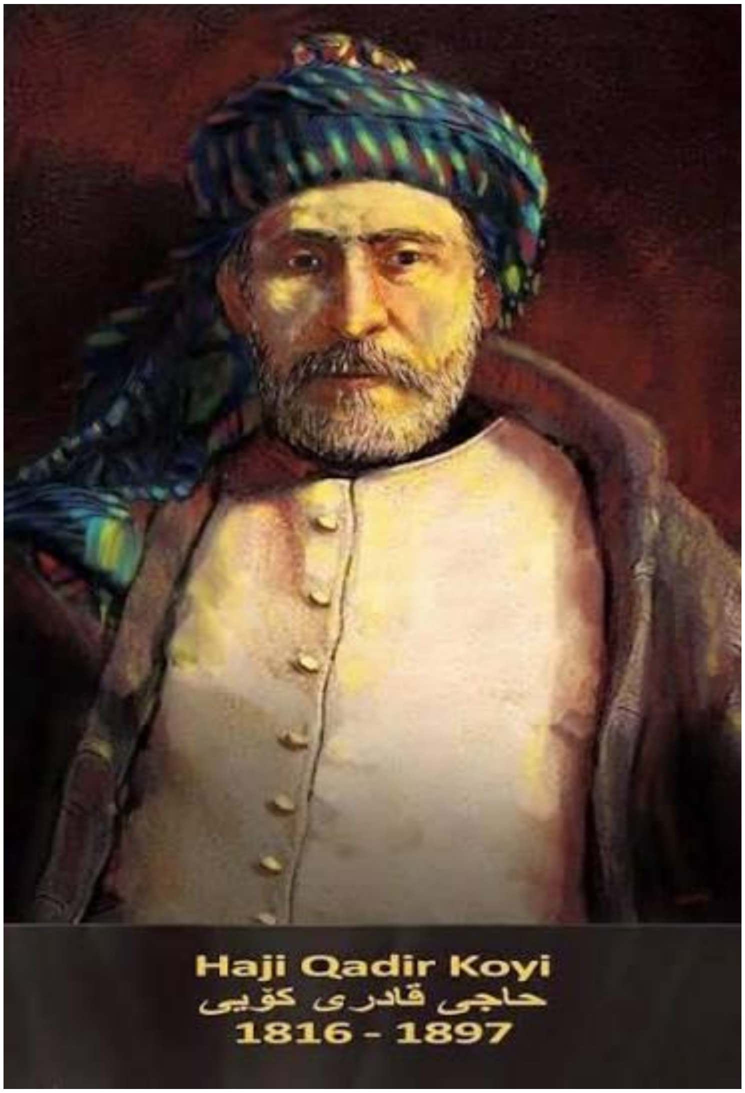

حاجی قادری کۆیی (١٨١٧ - ١٨٩٧):

یەکەم کەس بوو کە شعری کوردی لە تەنیا باسی عشق و .شاعیری پێشڕەو و شۆڕشگێڕی نەتەوەیی
.سۆفیگەری گۆڕی بۆ مینبەرێک بۆ هۆشیاری نەتەوەیی و داوای خوێندن و پێشکەوتن بە زمانی کوردی

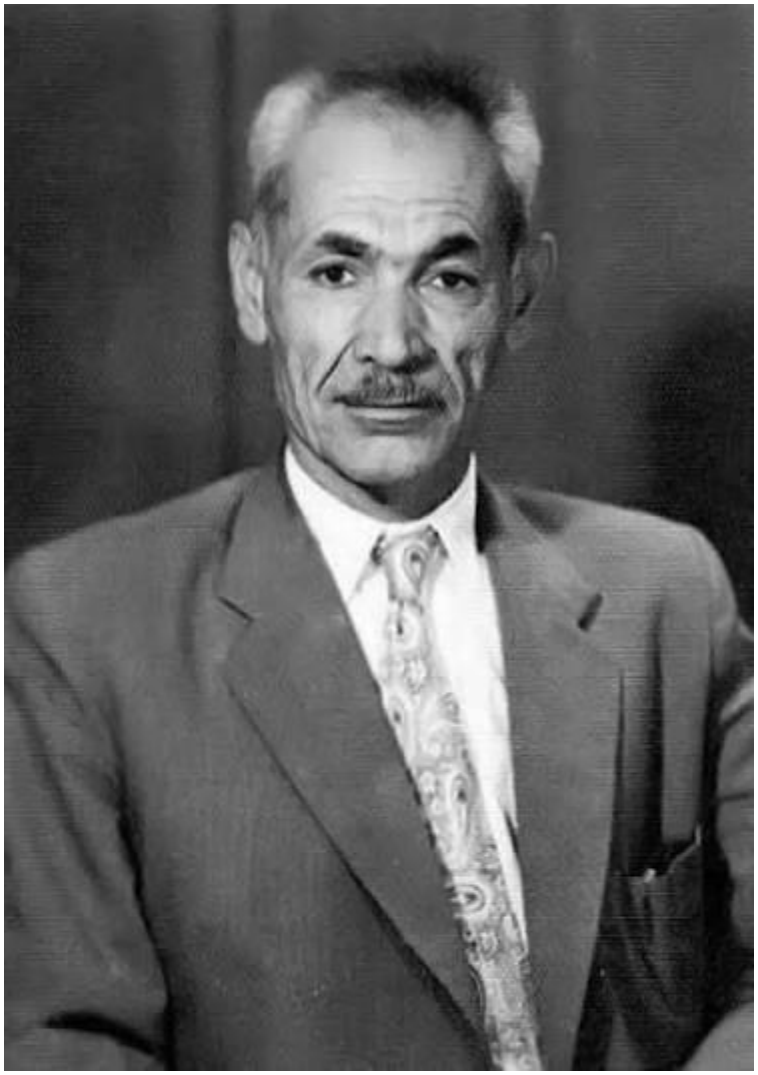

مامۆستا گۆران (١٩٠٤ - ١٩٦٢):

نوێگەری گەورەی شعری کوردی

کێشی عەرووزی گۆڕی بۆ کێشی پەنجەیی فۆلکلۆری و گۆڕانێکی ڕیشەیی لە شێوازی وێنەسازی و . ناوەرۆکی شعری نوێی کوردی کرد.

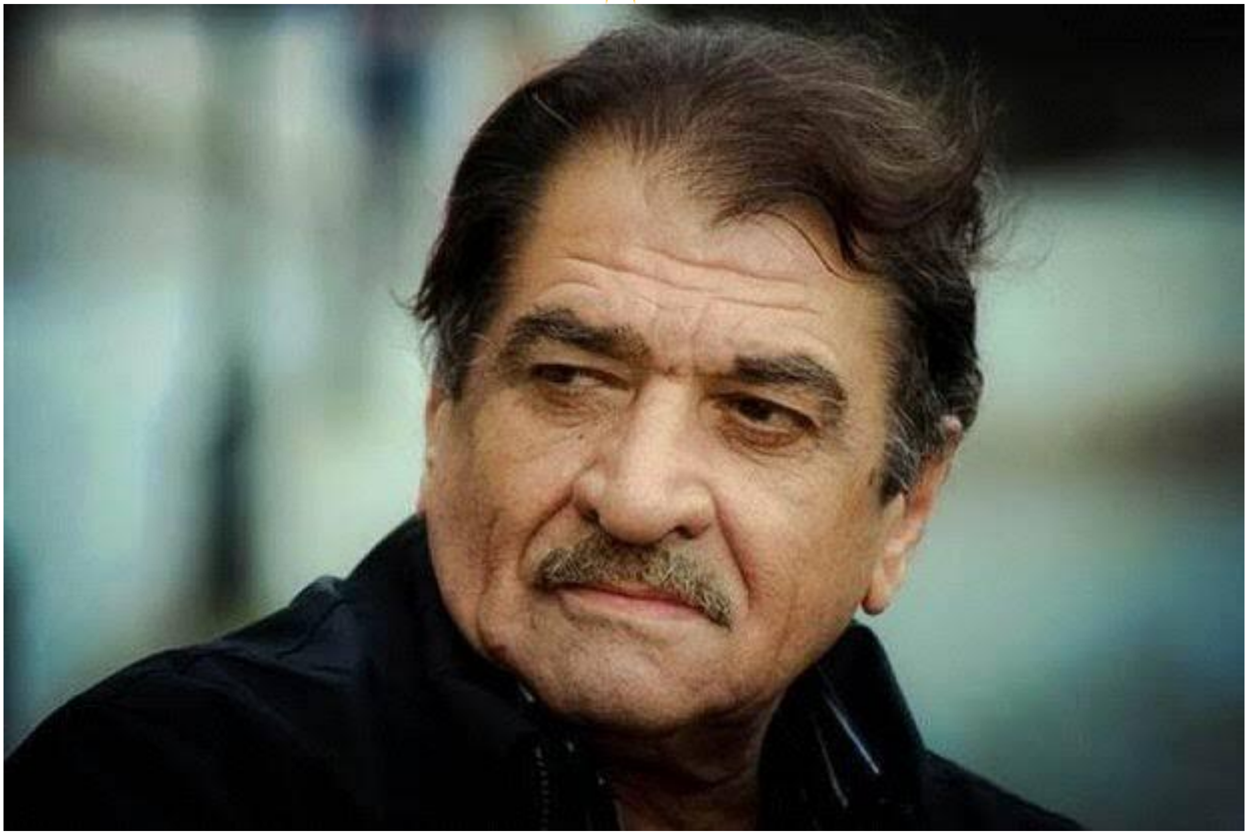

شێرکۆ بێکەس (١٩٤٠ - ٢٠١٣):

شاعیری نوێگەری ناودار و خاوەنی ڕێبازی "شعری باڵندە" و ئەستێرەی درەوشاوەی شعری مۆدێرنی کوردی، کە خاوەنی دەیان دیوانی پڕ لە داهێنان و خەیاڵی فراوانە.

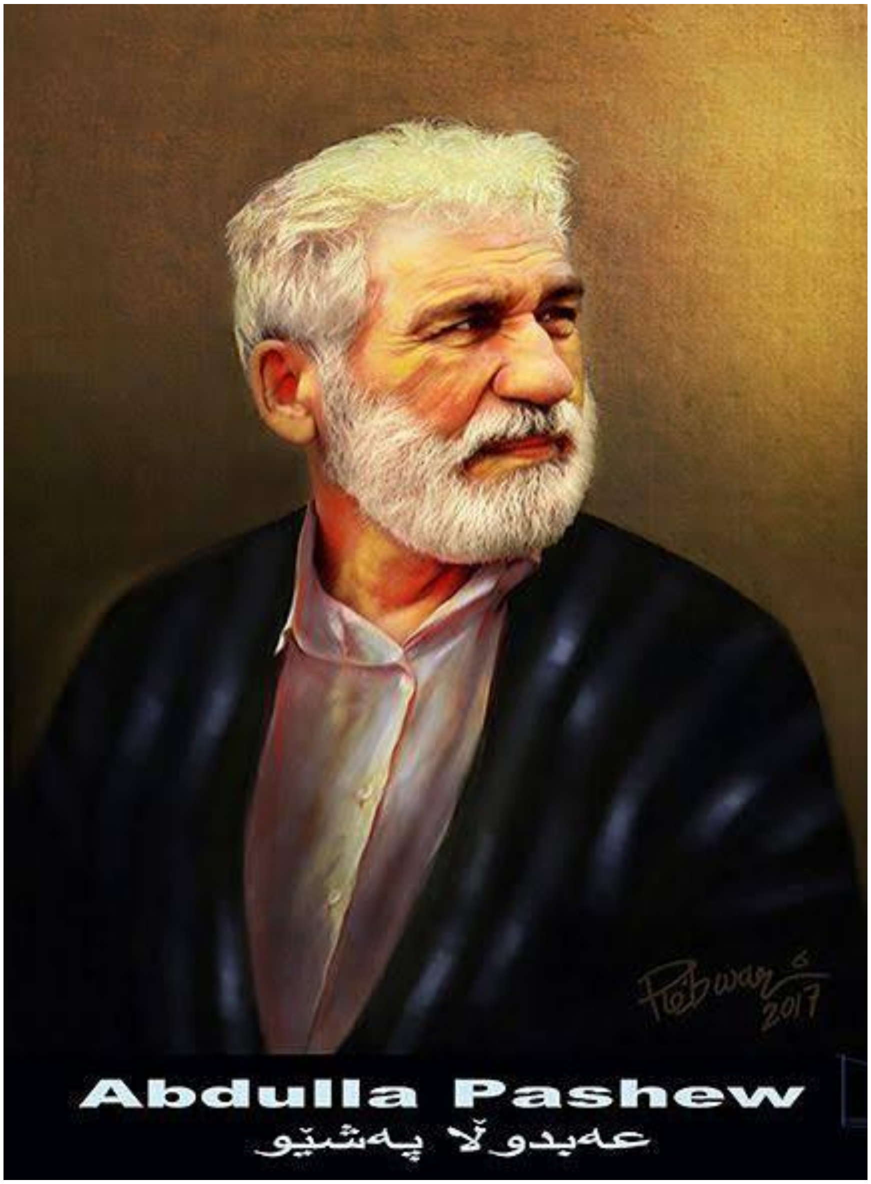

عەبدوڵڵا پەشێو یەکێکە لە دیارترین و بەناوبانگترین شاعیرە هاوچەرخەکانی کورد.

ئەفسانە کوردیەکان

نەتەوەی کورد خاوەنی کەلەپوورێکی دەوڵەمەند و کۆنە لە ئەفسانە، داستان، و چیرۆکی فۆلکلۆری کە ڕەنگدانەوەی مێژوو، بڕوا، سروشت، و خەباتی ئەم گەلەن. ئەم ئەفسانە و چیرۆکانە نەوە بۆ نەوە بە شێوەی زارەکی (لە ڕێگەی لاوک، حەیران، و بەیتبێژەکانەوە) پارێزراون.

لێرەدا دیارترین ئەفسانە و داستانە دیارەکانی فۆلکلۆری کوردی دەخەینە ڕوو:

١-ئەفسانە نەتەوەیی و میتۆلۆژییەکان

کاوەی ئاسنگەر و نەورۆز

دیارترین و ناسراوترین ئەفسانەی کوردییە کە پەیوەستە بە جەژنی نەورۆز و نوێبوونەوەی سروشت:

چیرۆکەکە:

پاشایەکی ستەمکار بە ناو **زەحاک** (ئەژدیهاک) لەسەر شانەکانی دوو مار دەڕوێن. بۆ ئارامکردنەوەی مارەکان، ڕۆژانە مێشکی دوو گەنجی دەردەرخوارد دەدان.

ڕزگاربوون:

کاوەی ئاسنگەر کە چەندین ڕۆڵەی کرابووە قوربانی، ڕاپەڕینێک دژی زەحاک ڕێکدەخات. دوای بەزاندنی ستەمکارەکە، لەسەر لوپکەی شاخەکان ئاگر هەڵدەکەن و مژدەی ئازادی بە خەڵک دەدەن. **(نەورۆز)** ئەم ڕۆژە بوو بە سەرەتای ساڵی نوێی کوردی.

تورکەکان دوای داگیرکردنی حەفرین پەیکاری کاوەی ئاسنگەریان روخاند

ئەفسانەی شەمەران (شاماران)

.ئەفسانەی شاژنی مارەکانە کە نیوەی جەستەی ژنە و نیوەکەی تری مارە **:چییە؟**

ناوەرۆک:

چیرۆکەکە باسی بڕوا و خیانەت .شەمەران سیمبولی **دانایی، دەرمان، و نهێنییەکانی سروشتە** دەکات؛ کاتێک مرۆڤێک بە ناوی (تەهماسب) دەبێتە هاوڕێی شاماران، بەڵام دواتر نهێنییەکەی لەبەر چاوچنۆکیی پاشا دەردەخات. شاماران گیانی خۆی دەکاتە قوربانی، بەڵام زانیاری و داناییەکەی بەو کەسە دەبەخشێت کە متمانەی پێی هەبوو.

تورکەکان ئەمەیان کردوە بە دراما تا بیکەن بە مولکی خۆیان،وە فارسەکانیش هەوڵ دەدەن بیکەن بە مولکی فارس.

٢-داستانە دڵداری و ڕۆمانسییەکان

فۆلکلۆری کوردی پرە لە داستانی دڵداری کە زۆربەیان کۆتاییەکی تراژیدییان هەیە و ئاشقەکان لەپێناو بەدیهێنانی خۆشەویستییەکەیاندا ڕووبەڕووی نەریتە کۆمەڵایەتییەکان دەبنەوە:

مەم و زین:

داستانێکی شاکارە لە نووسینی مەلا ئەحمەدی خانی (لە ئۆریجیناڵدا بەیتێکی فۆلکلۆری بووە). باسی خۆشەویستیی پاکی نێوان **مەم** (لە هۆزی ئالان) و **زین** (کچی میر سەفدین لە بۆتان) دەکات کە بەهۆی فیڵ و فێڵی **بەکری مەرگەوەر** بە ئامانج نەگەیشتن و تراژیدیانە کۆتایی هات.

فەرهاد و شیرین:

داستانێکی ناسراوی ناوچەکەیە، کە تێیدا فەرهاد لەپێناو گەیشتن بە شیرین،

شاخی **بێستون** هەڵدەکۆڵێت.

سیامەند و خەج:

داستانێکی تراژیدی سەر شاخەکانە. سیامەند ڕاوچییەکی ئازا بوو، بەڵام لە کاتی ڕاوکردنی بزنەکێوییەکدا لە شاخ بەردەبێتەوە و لەسەر ڕانی خەج گیان دەسپێرێت.

شێخ سەنعان:

داستانێکی فۆلکلۆری و عیرفانییە باسی خۆشەویستی شێخێکی زاهید دەکات بۆ

کچێکی مەسیحی.

داستانە حەماسی و پاڵەوانییەکان ٣.

پەیوەستن بە ئازایەتی، پاراستنی خاکی هۆز، و بەرەنگاربوونەوەی دوژمنان:

داستانێکی مێژوویی و ئەفسانەییە باسی بەرخۆدانی **خانی ئۆڕمیە :قەڵای دمدم (خان لەپ زێرین)** **(خان لەپ زێڕین)** دەکات لە قەڵای دمدم بەرامبەر سوپای سەفەوییەکان.

دەورێشی عەبدی:

داستانێکی حەماسی خەڵکی شەنگال و ئێزدییەکانە. دەورێش شەڕ لەگەڵ هێزێکی زۆر دەکات بۆ بەرگریکردن لە خاکی خۆی و خۆشەویستەکەی (عەدو)، تا لە کۆتاییدا بە قارەمانێتی دەکوژرێت.

راستی فەرهەنگ

ئەم بیرۆکەیەی ئاماژەی پێ دەکەیت، چەمکێکی زۆر قووڵی فەلسەفی، سیاسی و ئیتیکییە کە پێی **"ناسنامەی ڕەگەزی/خوێنی"** لە بەرامبەر **"ناسنامەی بیرکردنەوە/ئایدۆلۆژی"** دەوترێت.

ئەم ڕوانگەیە جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە **مرۆڤ بە هەڵوێست، بەها، و بیرکردنەوەکانی پێناسە دەکرێت، نەک بەو ڕەگەز و نەتەوەیەی کە بێ ئیرادەی خۆی تێیدا لەدایکبووە.**

لێرەدا شیییەک بۆ ئەم چەمکە و نموونەکانی لە مێژووی کورددا دەخەینە ڕوو:

١-شیکردنەوەی چەمکەکە لە ڕووی فەلسەفییەوە

ڕەگەز یان نەتەوە تەنها دراوەیەکی بایۆلۆجی و جوگرافییە (کەس **:پێشەنگایەتیی فکر بەسەر خوێندا** هەڵینەبژاردووە کێ بێت). بەڵام فکۆ، فەلسەفە و هەڵوێست هەڵبژاردنی ئاگادارانەی خودی مرۆڤەکەن.

کەسێک لەوانەیە بە زمان و ڕەگەز کورد بێت، **:کوردبوون وەک ڕوانگە، نەەک تەنها وەک ڕەگەز** بەڵام ئەگەر فەلسەفەکەی خزمەت بە سەرکوتکاری یان دژایەتیکردنی مافە بنەڕەتییەکانی مرۆڤ و گەلەکەی بکات، لە ڕووی مەعنەوییەوە لە دۆزەکە دابڕاوە.

٢-نموونەی ئەم چەمکە لە سیاسەت و مێژوودا

ئەم هاوکێشەیە بە هەردوو ئاراستەکەدا لە مێژوودا کاری کردووە:

ئەوانەی بە ڕەگەز کورد بوون، بەڵام دژی گەلەکەیان بوون:

جاشایەتی و چەکداریی بەکارهاتوو:

لە زۆربەی کۆڕڕەوەکانی مێژوودا، دەسەڵاتە داگیرکەرەکان سوودیان لە کەسانێک بینیوە کە بە ڕەگەز کورد بوون (وەک مستەشارەکان لە باشوور یان جەردەوانەکان/کۆرییەکانی جاش لە باکوور) بۆ لێدانی بزووتنەوە کوردییەکان.

سیاسەتمەدارانی هەلپەرست:

لە مێژووی هاوچەرخی وڵاتانی ناوچەکەدا، چەندین کەسایەتیی خاوەن ڕەگەزی کورد لە ناوەندەکانی بڕیاری دەوڵەتە سەرکوتکەرەکاندا بوون، بەڵام نەک تەنها داکۆکییان لە مافی نەتەوەیی خۆیان نەکردووە، بەڵکو هاوبەشی سیستەمی سەرکوتکەر بوون.

ئەوانەی بە ڕەگەز کورد نەبوون، بەڵام لەگەڵ دۆزی کورد وەستان:

فیگەن یوکسەکداغ و ئیسماعیل بێشکچی:

ئیسماعیل بێشکچی (کۆمەڵناسی تورک) بەهۆی بەرگریکردنی لە مافەکانی کورد دەیان ساڵ لە زیندانەکانی تورکیادا مایەوە.

فیگەن یوکسەکداغ (پەرلەمانتار و سەرکردەی تورک) باجی قورسی لە پێناو مافی کورد و دیموکراسیدا دا و ڕەوانەی زیندان کرا.

ئەم کەسانە سەلماندیان کە **فەلسەفە و ئیتیک** زۆر لە ڕەگەز بەهێزترە.

٣-پوختەی بیرۆکەکە

".نەتەوەی ڕاستەقینەی مرۆڤ، بیر و ویژدانیەتی"

ڕەگەز تەنها ناسنامەیەکی ناسنامەیی (کارت)ییە، بەڵام فەلسەفە و هەڵوێست ناسنامەی ڕەوشتیی مرۆڤن. مرۆڤ بەوە زیندوە کە پشتگیری لە ماف، ئازادی و دادپەروەری دەکات، نەک بەوەی لە چی ڕەگەزێک لەدایکبووە.

لێرەدا دیارترین نموونە مێژوویی و ڕێکخراوەییەکانی ئەم دیاردەیە دەخەینە ڕوو:

١-بەکر سدقی (١٨٩٠ - ١٩٣٧)

ناسنامە:

فەرماندەیەکی سەربازیی لە بنەچەدا کورد بوو.

کردەوەکەی:

بەکر سدقی وەک فەرماندەی سوپای عێراق، لە ساڵی ١٩٣٣دا کۆمەڵکوژیی "سێمێل"ی بەرامبەر گەلی ئاشووری لە باکووری عێراق ئۆپەڕاسیۆن کرد. دواتریش لە ساڵی ١٩٣٦ یەکەم کودەتای سەربازی لە مێژووی عێراقدا ئەنجامدا.

دژایەتی کوردبوون:

سەرەڕای کوردبوونی، هیچ کاتێک ئامادە نەبوو دان بە مافی کورددا بنێت، بەڵکو تەواوی توانای سەربازیی خۆی لە خزمەت بەهێزکردنی دەوڵەتێکی ناوەندیی سەرکوتکەر لە بەغدا بەکارهێنا.

٢-جاشایەتی و "فۆرسەکانی بەرگریی نیشتمانی" لە باشوور (١٩٧٧ - ١٩٩١)

پێناسە:

ڕژێمی بەعس توانی لەرێگەی پارە، چەک، و بەکارهێنانی هەستی خێڵەکییەوە، هەزاران کوردی باشوور لەژێر ناوی "مستەشار" و "فۆرسەکانی بەرگریی نیشتمانی" (کە کورد خۆی پێی دەگوت جاش) چەکدار بکات.

دژایەتی کوردبوون:

ئەم هێزانە لە سەرکوتکردنی شۆڕشی کورد، دەستگیرکردن و ڕادەستکردنی پێشمەرگە و چالاکوانان بە ڕژێم ڕۆڵی ڕاستەقینەیان بینی.

لە پرۆسە شۆمەکانی **ئەنفال و کیمیابارانی هەڵەبجە**دا، هەندێک لەم مستەشارانە ڕێنوێنییکەری سوپای عێراق بوون بۆ دۆزینەوەی گوندە کوردنشینەکان و ڕادەستکردنی خەڵکی سڤیل بە ڕژێمی بەعس.

سیستەمی "جەردەوان" (جاشەکانی باکوور - جەحش/کۆڕییەکانی بزووتنەوە)

پێناسە:

لە (Köy Koruculuğu) "دەوڵەتی تورکیا لە ساڵی ١٩٨٥دا سیستەمێکی بەناوی "جەردەوانی باکووری کوردستان دامەزراند.

کردەوەکەی:

دەوڵەت چەکی بەخشییە بەشێک لە عەشیرەت و خەڵکی ناوچە کوردییەکان بۆ ئەوەی شەڕی بکەن. (PKK) بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی کورد

دژایەتی کوردبوون:

جەردەوانەکان بوونە هۆی دروستبوونی شەڕی براکوژی و تێکدانی شیرازەی کۆمەڵایەتیی باکوور. هەروەها هاوکاری سوپای تورکیایان کرد لە چۆلکردن و سووتاندنی هەزاران گوندی باکووری کوردستان لە ساڵانی نەوەدەکاندا.

فەوجەکانی "فرسان" یان پاسدارانی کورد لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان .٤

پێناسە:

دوای شۆڕشی ئیسلامیی ئێرانی ساڵی ١٩٧٩، کۆماری ئیسلامیی ئێران دەستی کرد بە چەکدارکردنی هەندێک لە کوردەکانی ڕۆژهەڵات لەژێر ناوی "پێشمەرگەی موسڵمانی کورد" یان "پاسدار".

دژایەتی کوردبوون:

ئەم هێزانە لە تەنیشت سوپا و پاسدارانی ئێران وەستانەوە بۆ سەرکوتکردنی حیزبە کوردییەکان (حیزبی دیموکرات و کۆمەڵە) لە شۆڕشی ڕۆژهەڵاتدا و ڕێ خۆشکەر بوون بۆ گرتن و لەسێدارەدانی دەیان تێکۆشەری کورد.

ئەنجام:

تەنها ڕەگەز و زمان نییە، بەڵکو **هەڵوێستی ڕەوشتی و "کوردبوون"**ئەم نموونانە دەیسەلمێنن کە زۆر کەس لە مێژوودا کوردی ڕەسەن بوون بە خوێن، بەڵام بە کردەوە بوونەتە ئامرازی **سیاسییە.** سەرکوتکردنی نەتەوەکەی خۆیان.

وە چەندین کەسایەتی هونەری و ئاینی تر.